

JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE
GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN
EN
OMSTREKEN
1989

UITGEGEVEN DOOR DE
DIRK VAN ECK-STICHTING

LEIDEN 1989

JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN
1989

JAARBOEK
DER
SOCIALE EN ECONOMISCHE
GESCHIEDENIS
VAN
LEIDEN
EN
OMSTREKEN
1989

UITGEGEVEN DOOR DE
DIRK VAN ECK-STICHTING

LEIDEN 1989

ISBN 90 - 73279 - 01 - 1

© Dirk van Eck-Stichting Leiden

Druk:

De Zijl Bedrijven, Leiderdorp

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van foto-copy, foto-offset, microfilm of welk ander medium dan ook, zonder schriftelijke toestemming van het bestuur der Dirk van Eck-Stichting.

INHOUD

VOORWOORD	7
DE DIRK VAN ECK-STICHTING: EEN TERUGBLIK	9
Doelstellingen	9
Ontwikkeling	10
Activiteiten	11
Overige initiatieven	13
Tweede Zuidhollandse historische dag	14
Besluit	14
BESTUURSZAKEN	15
Vergaderingen	16
FINANCIEEL OVERZICHT 1989	18
Toelichting	18
WORKSHOP LEIDSE TEXTIELNIJVERHEID (WOLT)	20
De tentoonstelling in de Vlietpanden van het Gemeentearchief Leiden	22
De congresdag Stof uit het Leidse verleden	23
De videodocumentaire over de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid	26
Het onderwijsproject over kinderarbeid in de Leidse textielnijverheid	26
De hulp van zusterorganisaties bij WOLT	28
De langere termijnprojecten van WOLT	29
De textiel spreekt, verslag van het Oral History project	31
Financiële evaluatie van de activiteiten in 1989	34
Werkgroepen	35

BEELDEN VAN EEN LEIDSE WOLLENSTOFFENFABRIEK: EEN NIEUWE FOTO- EN FILMCOLLECTIE VAN J.J. KRANTZ EN ZOON	36
---	-----------

Artikelen

'IN GOEDER VREDEN ENDE BORGERLIJKCKE EENICHEYT': LEIDSE BIJURTEN IN DE ZESTIENDE EEUW, Ed van der Vlist	38
Bijlage: de Priely-brief (17 november 1473)	58
WOELIGE TIJDEN IN LEIDEN, Dick Wortel	61

STICHTING DIRK VAN ECK, opgericht 1 mei 1987.

BESTUUR

Drs. J.K.S. Moes, *voorzitter*.
Drs. C.B.A. Smit, *secretaris*.
Drs. M. Weevers, *tweede secretaris*.
Th.P.F. Wortel, *penningmeester*.

H. Koek
Mr. T.N. Schelhaas
Drs. J. Slangen
E. v.d. Veen
Dr. B.M.A. de Vries
Drs. P.H.H. Vries

REDACTIE VAN HET JAARBOEK 1989

Drs. J.K.S. Moes
Drs. C.B.A. Smit
Th.P.F. Wortel
Drs. M. Weevers

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken van 1990* wordt met belangstelling ingewacht door het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting. Bijdragen die na september worden ontvangen, kunnen pas in het Jaarboek van het daaropvolgende jaar verschijnen.

Uitgave:

Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Rijn en Schiekade 44
2311 AL Leiden

Dirk van Eck en zijn vrouw ter gelegenheid van de viering van zijn zeventigste verjaardag in 1937.

VOORWOORD

Het is voor mij een groot genoegen u het eerste *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* van de Dirk van Eck-Stichting te mogen aanbieden. Wellicht wekt deze verschijning uw verbazing en om die reden zal ik het een en ander bondig toelichten.

Hoewel de plannen voor een regelmatig te verschijnen tijdschrift van de Dirk van Eck-Stichting niet nieuw zijn, is het er tot dusver om verschillende redenen niet van gekomen. Wegens de toenemende activiteiten van de Stichting meende het bestuur dat thans het juiste moment is aangebroken om de oude voornemens om te zetten in daden en nog vóór de jaarlijks te organiseren donateursavond het eerste Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting samen te stellen.

De activiteiten van de Stichting in het afgelopen jaar waren talrijk en wat belangrijker is: zij waren succesvol. Daardoor is de belangstelling voor de Stichting en haar doelstellingen in het afgelopen jaar merkbaar toegenomen. Heel concreet is dit tot uitdrukking gekomen in de registratie van een aantal nieuwe donateurs. De aanzetten voor groei van de Stichting zijn daarmee duidelijk waarneembaar. Het bestuur ijvert ervoor die groeiende belangstelling te voeden door met nieuwe initiatieven nog meer naar buiten te treden om daarmee een solide basis te leggen voor de toekomst. Het gaat er daarbij uiteraard primair om de sociale en economische geschiedschrijving van Leiden en omstreken te stimuleren, en met de daaruit voortvloeiende resultaten een zo breed mogelijk publiek te bereiken. Een regelmatig te verschijnen rapportage van lopende activiteiten en plannen voor de toekomst is daarvoor van fundamenteel belang.

Ik kan u verzekeren dat er al geruime tijd een stimulerende werking van de Dirk van Eck-Stichting uitgaat, maar u zult daarop vermoedelijk repliceren dat zulks u tot dusver nauwelijks is gebleken. U verricht jaarlijks

uw donatie, maar u zag daarvoor - concreet beschouwd - maar weinig terug. Het *Jaarboek* beoogt in deze situatie verandering te brengen, door u één keer per jaar te informeren over de lopende activiteiten en de plannen van het bestuur voor de toekomst. Daarmee ziet u niet alleen wat er met uw donatie wordt gedaan, maar hopen wij tevens uw betrokkenheid bij de Stichting te verhogen.

Het bestuur legt - om een zwaar woord te gebruiken - in het *Jaarboek* onder meer verantwoording af voor het gevoerde beleid in zowel inhoudelijke als financiële zin en verklaart tevens de wijze waarop zij heeft getracht de doelstellingen van de Stichting in het lopende jaar te realiseren. De inhoudelijke bijdragen in de vorm van de opgenomen artikelen mogen voorts op concrete wijze getuigen van de stimulerende werking die van de Dirk van Eck-Stichting uitging.

Het *Jaarboek* zal steeds aan de vooravond van de donateursavond verschijnen in november/december. Op de jaarlijks te houden algemene donateursvergadering krijgt u dan de gelegenheid kritiek te uiten op het gevoerde beleid en nieuwe suggesties te formuleren voor toekomstige activiteiten. Het spreekt natuurlijk voor zich dat het bestuur altijd open staat voor uw ideeën en haar uiterste best doet om de communicatie tussen donateurs, werkgroepen en bestuur zo optimaal mogelijk te laten verlopen. Uw aanwezigheid op de jaarlijkse donateursavond wordt door het bestuur dan ook hogelijk gewaardeerd.

Ik hoop dat u met belangstelling wilt kennisnemen van dit jaarrapport en met veel plezier de in dit eerste *Jaarboek* opgenomen, bijzonder interessante bijdragen zult lezen.

Namens het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting dank ik de heren Drs. E.T. van der Vlist en Th.P.F. Wortel voor hun bijdragen. Tevens wil ik hier noemen de heer D. Schenk voor zijn hulp, die er toe leidde, dat dit eerste *Jaarboek* zo keurig is gedrukt.

de voorzitter

J.K.S. Moes

DE DIRK VAN ECK-STICHTING: EEN TERUGBLIK

Op zaterdag 2 mei 1987 stond in de rubriek *Leiden* van het Leidsch Dagblad het volgende, heuglijke bericht: *Postuum eerbetoen aan socialist van Eck; Stichting PvdA eert peetvader van de Leidse sociaal-democratie*. De dag daarvoor - de Dag van de arbeid - werd een dubbel feest gevierd: enerzijds werd in het pand Het Gulden Vlies aan de Breestraat te Leiden de fractiekamer van de PvdA vernoemd naar Dirk Antonie van Eck en anderzijds vond officieel de geboorte plaats van de Dirk van Eck-Stichting. Jaak Slangen verzorgde op deze officiële presentatie van de Stichting een bijzonder toepasselijke voordracht over het leven van Dirk van Eck. Een van de eerste activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting was dan ook de publicatie van een biografie in brochurevorm over de naamgever der Stichting, Dirk Antonie van Eck, geschreven door Jaak Slangen¹.

Beide - de PvdA én de Dirk van Eck-Stichting - waren in de spanne tijds tussen toen en nu nauw met elkaar verbonden. In het Gulden Vlies werd door het bestuur van de Stichting in de achterliggende periode menig plan gesmeed onder de historische PvdA-vlag die aan de muur in de Van Eck-kamer prijkt. Het ging er daarbij steeds om deel te nemen aan de historische activiteiten in de stad of om nieuwe activiteiten op dit terrein te ontwikkelen vanuit de sociaal-economisch historische invalshoek die de Stichting hoog in het vaandel voert.

Doelstellingen

Ofschoon er toen - in 1987 - reeds verschillende historische verenigingen en Stichtingen te Leiden bestonden, ontbrak het aan een organisatie die zich

¹De brochure van Jaak Slangen *Dirk Antonie van Eck (1867-1948); de peetvader van de Leidse sociaal-democratie* werd in beperkte oplage uitgegeven. Er zijn nog enkele exemplaren verkrijgbaar bij het secretariaat van de Dirk van Eck-stichting.

expliciet richt op de geschiedenis der sociale en economische verhoudingen te Leiden. Op 1 mei 1987 kwam echter verandering in die situatie. De doelstelling van de Dirk van Eck-Stichting laat zich als volgt samenvatten: *de sociale en economische geschiedenis van Leiden en directe omgeving te stimuleren, alsmede materiaal te verzamelen en te beheren dat hiervoor relevant is.* Aangezien dit doel met opzet zeer ruim werd gesteld, werden in de statuten tevens enkele inhoudelijke richtlijnen nader aangegeven. Er staat onder meer het volgende vermeld: *In het kader van de doelstelling van de Stichting omvat het gebied van de sociale geschiedenis met name, doch niet uitsluitend, de ontwikkeling van de sociale en economische verhoudingen, arbeidersleven en 'volkscultuur', de geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging, linkse politieke partijen en andere emancipatiebewegingen.* Aangezien Leiden sinds mensenheugnis over een grote arbeidersbevolking en een rijke volkscultuur beschikt, ligt voor de Stichting een groot en zeer interessant werkgebied open.

Ontwikkeling

Sinds de Dirk van Eck-Stichting het leven zag, is er veel geschied. Hoewel de Stichting aanvankelijk gebukt ging onder kinderziekten en stellig nog niet volwassen kan worden genoemd, heeft zij zich thans een eigen plaatsje verworven te midden van andere Leidse historische verenigingen die op lange tradities en vaste fundamenten kunnen bogen. Geleidelijk aan ontwikkelden zich de contouren van een groeiende Dirk van Eck-Stichting. Het gaat erom die groeiende belangstelling voor de historische dimensie van sociale en economische vraagstukken vast te houden, maar dat is niet eenvoudig. De bestending van deze groei kan alleen worden bereikt als de Stichting regelmatig naar buiten treedt met nieuwe activiteiten en het contact met de donateurs en andere belangstellenden zorgvuldig onderhoudt. Aan ideeën ontbreekt het beslist niet. De problemen waarmee echter wordt gekampt, zijn vooral van materiële aard. Een van de groeistuipen der

Stichting komt voort uit het verlamdende gebrek aan eigen financiële middelen, waardoor het uitermate lastig is om activiteiten te initiëren. Hierin kan alleen op structurele wijze verlichting worden gebracht door van de donateurs een hogere minimum-donatie te vragen dan de Fl 10,- die op het ogenblik wordt verwacht. Als daar tegenover interessante activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting worden gesteld, zou dit voor degenen die sympathiek staan tegenover de doelstellingen van de Stichting nauwelijks bezwaarlijk mogen zijn. Daarnaast wordt voor de financiële bijdrage door de Stichting een contraprestatie geleverd. Het donateurschap levert immers niet alleen interessante kortingen op activiteiten en publicaties op, maar men ontvangt dan bovendien gratis het jaarlijks te verschijnen *Jaarboek*.

Activiteiten

Tot dusver heeft de Stichting alleen de publicatie bewerkstelligd van de brochure *Dirk Antonie van Eck (1867-1948); de peetvader van de Leidse sociaal-democratie*. Jaak Slangen beschrijft hierin op boeiende wijze het leven en streven van de naamgever der Stichting. Het is zonder meer een "must" voor degenen die de doelstellingen van de Stichting een warm hart toedragen. In de nabije toekomst zal de eerste boekenplank van de Stichting worden aangevuld met de eerste editie van de *Voorlopige en beknopte bibliografie der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* die door J.K.S. Moes en C.B.A. Smit werd samengesteld. Verder is onlangs het eerste deel verschenen van de biografie van *J.A.N. Knuttel*, Leids communist van het eerste uur, eveneens geschreven door Jaak Slangen. Dit statige boekwerk mag niet ongelezen in uw boekenkast worden opgeborgen, laat staan dat het mag ontbreken. In 1990 zal een buitengewoon interessante bundel in boekvorm over de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid worden gepubliceerd onder de eindredactie van J.K.S. Moes met als titel *Stof uit het Leidse verleden*.

Het boek wordt uitgegeven naar aanleiding van de congresdag met

dezelfde titel, die de Dirk van Eck-Stichting op 2 juni 1989 organiseerde in de Vlietpanden van het Gemeentearchief Leiden. Op deze studiedag werden dertien voordrachten over voornamelijk recent verricht onderzoek naar arbeid en ondernemerschap in de Leidse textielnijverheid gepresenteerd door overwegend jonge historici. In het boek zullen de bewerkte versies van deze voordrachten worden gebundeld, voorzien van fraai historisch beeldmateriaal en suggesties voor toekomstig historisch onderzoek. Op wat langere termijn wordt ernaar gestreefd een boek over *arbeiderslevens in de Leidse textielnijverheid* samen te stellen op basis van interviews die door de deelnemers van de Oral-history-werkgroep worden afgenomen en vervolgens systematisch worden opgetekend.

Zoals u inmiddels heeft begrepen, wordt met ingang van heden steeds het *Jaarboek* door de Stichting verzorgd. Het *Jaarboek* zal bestaan uit twee onderdelen: een deel zal mededelingen van bestuurlijke aard bevatten, en het andere deel zal bestaan uit artikelen over de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken. In het bestuurlijke deel van het *Jaarboek* wordt niet alleen een beknopte terugblik op de activiteiten van het lopende jaar geboden, maar zullen ook de actuele stand van zaken - waaronder uiteraard het financieel verslag van de penningmeester - en de plannen voor de toekomst van het bestuur der Stichting worden gepresenteerd.

In het voorliggende - eerste *Jaarboek* - is het artikel *Woelige tijden in Leiden* van de hand van Th.P.F. Wortel opgenomen over de opkomst van het socialisme en de arbeidersbeweging in Leiden omstreeks de eeuwwisseling. De tweede bijdrage, *'In goeder vreden ende borgelijcke eenicheyt': Leidse buurten in de zestiende eeuw* van Ed van der Vlist, betreft een verslag van een sociaal-historisch onderzoek dat handelt over het ontstaan buurtgemeenschappen in de 16e eeuw. Beide bijdragen aan dit eerste *Jaarboek* illustreren op treffende wijze dat de doelstellingen van de Stichting niet alleen gericht zijn op de Leidse arbeidersgeschiedenis en de geschiedenis van de Leidse arbeidersbeweging, maar dat tevens ruim aandacht wordt geschonken aan de sociale en economische geschiedenis van Leiden in bredere zin.

Het voornemen is om in het volgende *Jaarboek* meer artikelen op te nemen, zodat het *Jaarboek* in de toekomst een meer substantiële bijdrage zal kunnen gaan leveren aan de sociale en economische geschiedschrijving van Leiden en omstreken.

Om het onderzoek op dat terrein te stimuleren, wordt door de Stichting met ingang van 1990 jaarlijks de *Dirk van Eck-prijs* toegekend aan een door het bestuur te beoordelen origineel, nog niet eerder gepubliceerd verslag van sociaal-economisch onderzoek dat betrekking heeft op de geschiedenis van Leiden en omstreken. Er wordt naar gestreefd het verslag van het onderscheiden onderzoek in het *Jaarboek* op te nemen, zodat u er op gepaste wijze van kunt kennis nemen. De prijs zal bestaan uit een geldbedrag van Fl 250,- alsmede een vermelding in de lokale dag- en weekbladen en tevens de gegarandeerde mogelijkheid voor publicatie in het *Jaarboek*.

Overige initiatieven

Tot dusver zijn vooral de publicaties en de plannen daartoe besproken. De Dirk van Eck-Stichting trad in het verleden evenwel niet alleen met publicaties in de belangstelling. Naast verschillende adhesiebetuigingen in de lokale dag- en weekbladen voor het behoud van panden met een monumentale waarde voor het sociaal-economische verleden van de stad, manifesteerde de Stichting zich tevens op 7 oktober jongstleden tijdens de Tweede historische dag van Zuid-Holland in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Daar werden niet alleen de doelstellingen van de Stichting uitgedragen, maar werden tevens contacten gelegd met andere verenigingen en Stichtingen. Verder initieerde zij onlangs de acquisitie door het Gemeentearchief Leiden van een fraaie collectie historische foto's en films over onder meer textielarbeiders van de Laken en wollenstoffenfabriek J.J. Krantz & Zoon. In 1989 werden tevens verschillende activiteiten ontwikkeld rond het speciaal gekozen thema betreffende de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid onder de titel **Stof uit het Leidse verleden**. Ook met dit

laatstgenoemde initiatief stond de Dirk van Eck-Stichting in het brandpunt van de belangstelling van alle lokale en regionale dag- en weekbladen. In dit *Jaarboek* treft u over het initiatief en de resultaten daarvan een nadere rapportage aan.

Tweede Zuidhollandse historische dag

Op 7 oktober organiseerde het Provinciaal Overlegorgaan Geschiedbeoefening van de Culturele Raad van Zuid-Holland de *Tweede Zuid-Hollandse Historische Dag* in het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage. De dag bestond uit twee onderdelen: 's ochtends werden lezingen gehouden over het thema *Beeld uit het verleden* over historisch beeldmateriaal en 's middags vond een informatiemarkt plaats waarop historische verenigingen en Stichtingen uit Zuid-Holland zich konden presenteren aan het publiek.

De Dirk van Eck-Stichting gaf met de aanwezigheid van het voltallige Dagelijks Bestuur acte de présence en nam de gelegenheid ten baat om de naamsbekendheid van de Stichting te vergroten. De videoband *Stof uit het Leidse verleden* werd continue vertoond tijdens de informatiemarkt waarop verschillende historische verenigingen en stichtingen uit Zuid-Holland zich presenteerden. Het bestuur van de Stichting had op deze markt een kraam ingericht met brochures, affiches e.d.

Volgend jaar zal er wederom een *Historische Dag* in het *Algemeen Rijksarchief* worden georganiseerd voor historische verenigingen en stichtingen uit Zuid-Holland, en natuurlijk zal de Dirk van Eck-Stichting daar ook dan weer aanwezig zijn.

Besluit

Samenvattend kan men stellen dat er voor de Dirk van Eck-Stichting met haar specifieke doelstellingen een interessant werkgebied in Leiden open

ligt. Aanvankelijk keek de borelinge wat schuchter om zich heen, maar langzaam maar zeker verwerft zij zich een plaatsje te midden van gerenommeerde historische verenigingen en stichtingen in de stad. De toekomst ziet er veelbelovend uit.

BESTUURSZAKEN

Wijzigingen in de samenstelling van het bestuur

Het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting heeft in haar korte bestaan reeds diverse veranderingen in samenstelling ondergaan. Gelukkig waren deze veranderingen echter niet zo ingrijpend, dat de continuïteit van de Stichting daardoor in gevaar kwam.

Het bestuur, dat op 1 mei 1987 aantrad, bestond uit J.M. Wiersma (voorzitter), Th.P.F. Wortel (penningmeester) en C.B.A. Smit (secretaris), die het Dagelijks Bestuur vormden, en J. Slangen en M. van der Molen als bestuursleden. Het bestuur streefde ernaar betrekkingen aan te halen met andere organisaties en instellingen op historisch terrein in Leiden. Dit was reden om T.N. Schelhaas (Gemeentearchivaris en bestuurslid van de Vereniging Oud Leiden), P.H.H. Vries en B.M.A. de Vries (beiden werkzaam bij de Vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden) uit te nodigen voor deelname aan het bestuur. Zij namen deze uitnodigingen aan, evenals H. van Dijk, zodat in december 1987 het bestuur uit negen personen bestond.

Helaas deelden in juni 1988 J.M. Wiersma en M. van der Molen mee, dat zij niet meer in staat waren deel uit te maken van het bestuur. Hun nieuwe werkring, respectievelijk secretaris Buitenland van de Partij van de Arbeid en wethouder te Leiden, eiste te veel tijd om zich daadwerkelijk te kunnen inzetten voor de Dirk van Eck-Stichting. Tevens hadden P.H.H. Vries en J. Slangen al te kennen gegeven dat zij voorlopig als "slappend bestuurslid" wensten te worden beschouwd. Het bestuur zag zich daardoor genoodzaakt nieuwe krachten aan te trekken. Op 6 juli 1988 werden M.

Weevers en E. van der Veen benoemd in het bestuur en op 24 augustus H. Koek. H. van Wirdum besloot helaas op 27 februari wegens tijdgebrek van het bestuurslidmaatschap af te zien.

Van de nieuwe bestuursleden kwam M. Weevers het Dagelijks Bestuur versterken. Dit was hard nodig in verband met het wegvallen van de voorzitter, die op 9 september definitief zijn bestuurslidmaatschap beëindigde. Hierop C. Plug bereid gevonden het voorzitterschap op zich te nemen. Hij werd op 19 januari 1989 benoemd. Maar, helaas, ook hij aanvaardde een betrekking die hem te weinig tijd liet voor de Stichting. Reeds op 21 september 1989 trad hij af. Ditmaal vond het bestuur een nieuwe voorzitter in de persoon van J.K.S. Moes.

Het bestuur van de DirK van Eck-Stichting bestaat op dit moment uit de volgende personen: J.K.S. Moes (voorzitter), Th.P.F. Wortel (penningmeester), C.B.A. Smit (secretaris), en M. Weevers (tweede secretaris). Zij vormen samen het Dagelijks Bestuur. Verder zijn bestuurslid: H. Koek, Th. Schelhaas, J. Slangen, E. van der Veen, B.M.A. de Vries en P.H.H. Vries.

Vergaderingen

In de afgelopen twee-en-een-half jaar is het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting vijftien maal bijeen geweest. Sinds juni 1988 werden voor deze vergaderingen ook de leden van de *Werkgroep Sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* uitgenodigd.

Tussen de bestuursvergaderingen door werd regelmatig door het Dagelijks Bestuur vergaderd, om de lopende zaken te regelen, om adequaat te reageren, om de bestuursvergaderingen voor te bereiden en om haar besluiten uit te voeren. De weerslag van deze vergaderingen is te vinden in het overzicht van activiteiten, zoals dat verderop in dit jaarboek is te vinden.

In eerste instantie werd gesproken aan de hand van een door het Dagelijks Bestuur opgezet beleidsplan. Een aantal activiteiten daaruit werd

ter hand genomen, maar duidelijk was dat het zittende bestuur met de jonge Stichting niet te hoog wilde grijpen. Vervolgens kwam aan de orde de verhouding tussen de Stichting en de *Werkgroep Sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*. De werkgroep was een initiatief van de Stichting, waarbij het bestuur de voorwaarden zou scheppen en de werkgroep activiteiten zou ontwikkelen. Dit onderscheid werd op den duur echter steeds onduidelijker. Er werd besloten voorlopig regelmatig samen te vergaderen. Vanuit deze positie werd vervolgens het *WOLT*-project opgezet, waarover elders in dit jaarboek verslag wordt gedaan.

Begin 1989 kwam een publicatie- en publiciteitsplan ter discussie. Het bestuur achtte echter de meeste onderdelen op dat moment te hoog gegrepen en het plan verdween voorlopig in de koelkast. De nadruk in de vergaderingen kwam sterk te liggen op de uitvoering van het *WOLT*-project.

Vanzelfsprekend leidden de bestuurswisselingen ook tot zeer intensieve discussies in het Dagelijks Bestuur. De hamvraag was de wijze waarop de Stichting een slagvaardige organisatie kon worden. Afgezien van de beperkte financiële mogelijkheden heeft dit ook alles te maken met het gegeven dat verschillende bestuursleden niet veel tijd in werkzaamheden voor de Stichting kunnen steken. Hoewel de aanwezigheid en inbreng van de bestuursleden door het Dagelijks Bestuur erg wordt gewaardeerd in verband met de contacten, die zij vertegenwoordigen, en hun know-how, is uiteindelijk besloten te gaan werken met een kleiner - zogenaamd - 'werk'-bestuur. De andere bestuursleden zullen naast hun taak bij het vaststellen van het algemene beleid van de Stichting alleen nog bij specifieke activiteiten worden betrokken. Er zal nog ééns per jaar naar een vergadering van het voltallige bestuur worden gestreefd, en wel vlak vóór de jaarlijkse donateursavond, waarbij het beleid van de Stichting kan worden vormgegeven.

De secretaris,

C.B.A. Smit

FINANCIEEL OVERZICHT 1989

Financieel overzicht van 1 januari 1989 tot en met 30 oktober 1989

Inkomsten		Uitgaven	
1. Donaties	929,50	2. Stichtingskosten	61,00
3. Subsidies	0,00	4. Bestuurs- en vergaderkosten	62,50
5. Uitgaven, publikaties	97,50	8. Activiteiten	
7. Activiteiten	60,00	- Congresdag	409,85
		- Tentoonstelling	405,85
15. Saldo december 1988	34,94		
30 oktober 1989	121,94	30 oktober 1989	939,20

Op 30 oktober 1989 was het saldo f 182,94, waarvan:

- Giro 133,44
- Kas 49,50

Toelichting:

- ad 1. Het gaat hier om de donaties van ongeveer 45 donateurs. Zoals uit het staatje blijkt, zijn deze donaties de kurk waarop de Stichting drijft.
- ad 3. Geen enkel verzoek om subsidie, dat het bestuur liet uitgaan, werd tot dusver gehonoreerd.
- ad 5. Inkomsten uit de losse verkoop van de Dirk van Eck-brochure.
- ad 7. Twee deelnemers aan het congres betaalden hun entreepeningen rechtstreeks aan de penningmeester van de Stichting i.p.v. aan de organisator, J. Moes.
- ad 15. Het totale saldo van kas en giro samen.

- ad 2 De jaarlijkse verplichte bijdrage aan het Stichtingenregister van de Kamer van Koophandel.
- ad 4. Voornamelijk porto- en kopieerkosten van notulen e.d. van het bestuur.
- ad 8. De werkelijke kosten van het congres en de tentoonstelling zijn echter hoger. Deze zijn voorlopig voorgesloten uit de persoonlijke beurs van de organisator en derhalve is er in de administratie van de Stichting nog geen uiteindelijke afrekening. De hier genoemde bedragen zijn de bedragen ten laste van de Stichting, die aan de organisatoren zijn uitgekeerd als - voorlopige - tegemoetkoming in de door hen gemaakte kosten in afwachting van de eindafrekening.

De penningmeester,

Th.P.F. Wortel

WORKSHOP LEIDSE TEXTIELNIJVERHEID (WOLT)

De activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting waren in 1989 voornamelijk gericht op de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid. De keuze van dit thema was voor de hand liggend: wegens het historische belang van deze bedrijfstak voor de sociale en economische ontwikkeling van Leiden leek het een onderwerp bij uitstek om de eerste activiteiten van de Stichting op te concentreren. Wellicht dat als vervolg hierop de aandacht in de toekomst bijvoorbeeld kan worden gefocuseerd op andere Leidse bedrijfstakken, zodat het beeld van het sociaal-economische verleden nader kan worden inkleurd met andere soorten van min of meer belangwekkende arbeid. Het is niet moeilijk daarvoor suggesties te formuleren. De geschiedenis van talloze andere takken van nijverheid en arbeidersorganisaties en arbeidersleven komen hiervoor zonder meer in aanmerking. Op het ogenblik bestaat bij het bestuur veel belangstelling voor de geschiedenis van de arbeidershuisvesting te Leiden. Daarnaast lijkt meer aandacht voor de sociale en economische geschiedenis van de omstreken van Leiden gerechtvaardigd. In het navolgende zal ik mij echter beperken tot de activiteiten van de Stichting in het recente verleden: de manifestatie *Stof uit het Leidse verleden* van de Dirk van Eck-Stichting in mei/juni 1989 in de Vlietpanden van het Gemeentearchief te Leiden.

Reeds in 1988 formeerde zich een groep van enthousiaste en actieve medewerkers, die gezamenlijk de werkgroep *WOLT* in het leven riep. *WOLT* kwam voort uit de *Werkgroep Sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* van de Stichting. Naarmate *WOLT* vastere vorm kreeg, verdween de werkgroep echter naar de achtergrond. De aard van het verband van *WOLT* kan als los en vrijblijvend worden gekarakteriseerd: sommigen haakten daardoor na verloop van tijd af, maar anderen zetten op een voortvarende wijze door. Dankzij de inzet van de doorzetters werden

De medewerkers aan de congresdag Stof uit het Leidse verleden van 2 juni 1989 tijdens de lunch. Van links naar rechts: I. Neudecker, B. Ranken, M. Weevers, J.K.S. Moes, C.B.A. Smit en A. van Steen

enkele kinderziekten van de jonge Dirk van Eck-Stichting overwonnen en konden ondanks tegenslagen en de zeer beperkte financiële basis toch bijna alle door deze werkgroep beoogde doelstellingen in 1989 worden gerealiseerd.

De activiteiten richtten zich deels op een manifestatie van de Dirk van Eck-Stichting in juni 1989 in de Vlietpanden van het Gemeentearchief te Leiden en deels op activiteiten die alleen op wat langere termijn kunnen worden gerealiseerd. Bij deze lange termijn projecten moet worden gedacht aan de uitgave van een boek over de geschiedenis van de textielnijverheid naar aanleiding van de congresdag *Stof uit het Leidse verleden*, de uitgave van een boek op basis van het *Oral-history-project* en direct daaraan gekoppeld de aanvraag bij de Wetenschapswinkel betreffende een breed opgezet onderzoek naar arbeidersleven in Leiden in de 20e eeuw waarbij het mogelijk is verschillende faculteiten van de Rijksuniversiteit Leiden te betrekken. Eerst volgt een bondige bespreking van de manifestatie in mei/juni 1989 in de Vlietpanden en daarna worden de lange termijn projecten besproken.

Het initiatief *WOLT* viel uiteen in een aantal verschillende onderdelen, waarmee de Dirk van Eck-Stichting onder de titel *Stof uit het Leidse verleden* in 1989 voor het voetlicht trad. In het navolgende bespreek ik hen een voor een.

De tentoonstelling in de Vlietpanden van het Gemeentearchief Leiden

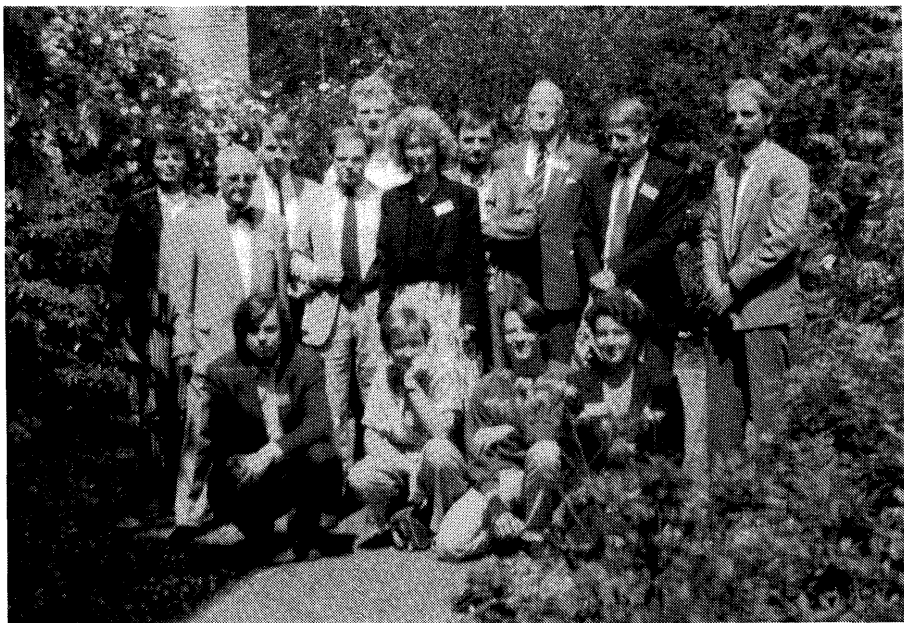
In de periode 25 mei tot en met 12 juni werd onder leiding van C.B.A. Smit een tentoonstelling samengesteld over de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid in expositieruimte de Vlietpanden van het Gemeentearchief Leiden. Burgemeester Mr. C. Goekoop opende deze tentoonstelling op 26 mei en wierp als een eerste een blik op het ten toon gestelde Leidse arbeidersverleden. Er werden voorwerpen, waaronder textielprodukten en enkele werktuigen, beeldmateriaal en schriftelijke bronnen getoond, afkomstig

uit het Gemeentearchief en het museum de Lakenhal. Ook werden er collages gemaakt door leerlingen van de Rembrandt-Scholengemeenschap, die hadden deelgenomen aan het *WOLT*-scholenproject over onder meer kinderarbeid bij de Leidse Katoen Maatschappij te Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw. Tijdens de openingsuren werden vrijwel doorlopend twee videodocumentaires gedraaid: één ervan was afkomstig van het Textielmuseum uit Tilburg en handelde over het reilen en zeilen van een moderne textielfabriek, terwijl de andere documentaire op de Leidse textielgeschiedenis was toegespitst en feitelijk speciaal voor deze manifestatie was vervaardigd. Over de bezoekersaantallen waren de samenstellers zeer tevreden. In dat opzicht kan zeker van een succesvolle activiteit worden gesproken. Naast Ron Roetman en Els Roes van de *WIEL* en Ilia Neudecker van de Dirk van Eck-Stichting, was tevens Piet Lekkerkerk al stagiaire-student Geschiedenis betrokken bij de voorbereiding en samenstelling van de tentoonstelling.

De congresdag Stof uit het Leidse verleden

In de tentoonstellingsruimte vond op 2 juni een congresdag plaats waarbij ongeveer 90 belangstellenden aanwezig waren, en waarop verschillende, vooral jonge historici een voordracht hielden over recente onderzoeksresultaten betreffende de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid.

De voordrachten waren in een chronologische volgorde geplaatst. P.H.H. Vries opende de studiedag met een bespiegelende voordracht over *Enige methodologische aspecten van de regionale en locale geschiedschrijving*. Zijn voordracht werd gevolgd door voordrachten die betrekking hadden op de Leidse textielnijverheid in de Middeleeuwen. H.A. Brand verzorgde een lezing over *De Leidse lakennijverheid omstreeks 1500*. E.T. van der Vlist sprak daarna over *De Weverssteeg te Leiden in de Middeleeuwen* en vervolgens kwam E. Kloek aan het woord met een voordracht over *Vrouwen op de arbeidsmarkt in de periode 1400-1600*. De Vroeg-Moderne Tijd kwam

De deelnemers aan de congresdag Stof uit het Leidse verleden van 2 juni 1989. Van links naar rechts en van boven naar beneden: J. van Bodengraven (voorzitter van de studiedag), A.J. Brand, H.D. Tjalsma, B. van Ast, S. Groenewegen, P.H.H. Vries, A.L. van Schelven, H. de Vries, J.K.S. Moes, C.G. Quispel, E.M. Kloek, E. v.d. Vlist, B.M.A. de Vries. Op de foto ontbreken: D.E.H. de Boer en S. Beurze.

aan bod in de lezing van H.D. Tjalsma over *Leidse textielarbeiders in de 18e eeuw*. De middag was gereserveerd voor voordrachten over de Nieuwste Tijd. Na de lunch hield C.Q. Quispel een lezing over de *Industrialisatie in Leiden 1815-1914*. B. van Ast besprak daarna de *Arbeidsomstandigheden en familierelaties bij de Firma J.J. Krantz & zoon 1850-1900*. S. Beurze behandelde in zijn lezing een ander aspect van de Firma J.J. Krantz & Zoon, namelijk *De Winst, het vermogen en het familiebelang in de 19e eeuw*. In haar lezing over *De Leidse textielindustrie 1950-1975* analyseerde S. Groenewegen de teloorgang van wat eens de belangrijkste industrietak van Leiden was.

Naast deze jonge - voornamelijk nog onbekende - onderzoekers werden tevens inleidende voordrachten verzorgd door gerenommeerde historici op het terrein van de Leidse- en de textielgeschiedenis zoals Dr. D.E.H. de Boer, Dr. B.M.A. de Vries, Prof. Dr. H. de Vries en Dr. A.L. van Schelven².

De studiedag was een succes: alle zitplaatsen waren bezet en hoewel het programma erg vol was, viel uit de reacties van de bezoekers en de deelnemers aan de studiedag op te maken dat men dit initiatief van de Dirk van Eck-Stichting zeer waardeerde. Mede door de uitgebreide publiciteit die aan de studiedag werd gegeven, kwamen de bezoekers uit verschillende delen van het land. Zo arriveerden er congresgangers uit verschillende Twentse gemeenten, uit Limburg en uit Zeeland, uit Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, en uiteraard uit Leiden en omstreken.

Ook in een volkomen ander opzicht was er sprake van een bont publiek: er bevonden zich onder de bezoekers niet alleen professionele onderzoekers, studenten Geschiedenis en belangstellenden uit het archiefwezen, maar ook voormalige arbeiders uit de Leidse textielnijverheid, leden van oude fabrikantengeslachten en directieleden van textielbedrijven. Dankzij de

²De uitgewerkte versies van deze voordrachten zullen worden gebundeld in het boek *Stof van het Leidse verleden* van de Dirk van Eck-Stichting, dat in het najaar van 1990 zal verschijnen. Elders in dit *Jaarboek* treft u hierover meer informatie aan.

bereidwillige medewerking van het Gemeentearchief Leiden verliep alles op de studiedag volgens planning en werd het congres in vele opzichten een succes. De naamsbekendheid van de Dirk van Eck-Stichting en haar doelstellingen werd door *Stof uit het Leidse verleden* stellig aanzienlijk vergroot en overschreed zelfs de grenzen van de regio.

De organisatie van de congresdag *Stof uit het Leidse verleden* berustte bij J.K.S. Moes, terwijl de voorzittershamer op de studiedag werd gehanteerd door de heer J. van Bodengraven, afkomstig uit Dieren (Gelderland) en als bedrijfsadviseur nauw betrokken bij de Nederlandse textielindustrie. Daarnaast werden A. van Steen, B. Ranken, I. Neudecker en M. Weevers - allen, behalve B. Ranken, afkomstig uit de gelederen van de Dirk van Eck-Stichting - bij de voorbereiding van het congres betrokken. A. van Steen legde bovendien alle voordrachten vast met een cassette recorder en stelde vervolgens een radioprogramma samen over de studiedag voor de lokale zender *Omroep Rijnland*.

De videodocumentaire over de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid

Tijdens de tentoonstelling *Stof uit het Leidse verleden* vond in de Vlietpanden tevens de eerste presentatie plaats van het *Oral-History-project*. Hoewel in mei reeds enkele interviews met voormalige arbeiders uit de Leidse textielnijverheid hadden plaatsgevonden, was het wegens de bewerkelijkheid van het verzamelde materiaal onmogelijk om op de manifestatie van de Dirk van Eck-Stichting al enkele tussentijdse resultaten te presenteren. De eerste presentatie van het project kreeg om die reden de gestalte van een videodocumentaire, *Stof uit het Leidse verleden*, over arbeid in de Leidse textielnijverheid. Deze documentaire werd door A. van Steen en J.K.S. Moes gemaakt in samenwerking met *Omroep Rijnland*.

In de video-documentaire vertelt C. Smit tijdens een kleine stadswandeling langs een aantal markante monumenten van textielhistorische arbeid het een en ander over de geschiedenis van de Leidse textielnijver-

heid. Daarna zijn in de documentaire twee interviews van respectievelijk A. Stikkelorum en A. van Steen opgenomen met de kort geleden overleden heer J.A.E. Aalders, voormalig directeur van de inmiddels verdwenen breifabriek der firma J.J. Poot & Co en Mw. Gommans ex-arbeidster van de firma Parmentier.

De video-documentaire werd niet alleen doorlopend getoond tijdens de tentoonstelling *Stof uit het Leidse verleden*, maar ook aan het einde van de congresdag op 2 juni. Vermeldenswaard is nog dat de documentaire tevens werd uitgezonden op het regionale televisienet *Omroep Rijnland* in juli 1989.

Het onderwijsproject over kinderarbeid in de Leidse textielnijverheid

Het is natuurlijk van groot belang steeds de jeugd te betrekken bij de activiteiten die de Stichting ontwikkelt. Naast alle genoemde activiteiten werd daarom door enkele deelnemers aan *WOLT* speciaal voor jongeren een onderwijsproject samengesteld over kinderarbeid, de Leidse textielnijverheid en schoolgaande jeugd. Aangezien A. van Steen als docente Geschiedenis was verbonden aan de in 1989 jubilerende Rembrandt - Scholengemeenschap en daar geschiedenisles gaf aan onder meer derde klassen, werd het project toegespitst op scholieren van die leeftijdscategorie. Daarmee werd het mogelijk de eerste versie van het project te toetsen aan de praktijk teneinde het grondig te evalueren en daar waar nodig aan te passen.

Het onderwijsproject bestaat uit verschillende onderdelen met als gemeenschappelijk werkthema *Kinderarbeid en schoolgaande jeugd thans en 125 jaar geleden*. Het doel van het project was tweeledig: enerzijds was het de bedoeling de leerlingen te betrekken bij het sociale en economische verleden van hun woonplaats, en anderzijds diende het 125-jarig jubileum van de Leidse Rembrandt-Scholengemeenschap luister te worden bijgezet. Beide doelstellingen werden bereikt. Uit de evaluatie van het project bleek duidelijk dat de leerlingen in staat waren om eigen betrokkenheid bij

kinderarbeid in de Leidse textielnijverheid omstreeks 1900 gestalte te geven in de vorm van collages, die dankzij een uitstekende coördinatie van *WOLT* op de tentoonstelling *Stof uit het Leidse verleden* konden worden geëtaleerd.

De voorbereiding van het project bestond uit verschillende onderdelen. Ten eerste werd met behulp van historische bronnen lesmateriaal vervaardigd. Aan de hand van bij uitstek geschikte historische bronnen - de personeelscartotheek van de Leidsche Katoen Maatschappij en het archief van de Rembrandt Scholengemeenschap - brachten de leerlingen in aanraking met authentiek historisch materiaal. Verder kregen zij de mogelijkheid ervaringen op te doen met *oral history* door het afnemen van korte interviews en de rapportage ervan. Daarnaast werd een brochure samengesteld met een overzicht van de veranderingen die hebben plaatsgevonden van de jeugd- en schoolcultuur in de afgelopen 125 jaren. Ten slotte werd gekoppeld aan het 125-jarig bestaan van de Rembrandt-Scholengemeenschap, een kleine tentoonstelling in de school georganiseerd.

Het onderwijsproject stond onder leiding van A. van Steen en J.K.S. Moes. Zij werden daarbij ondersteund door een drietal stagiaires van de *Lerarenopleiding Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden* die daarbij ervaring konden opdoen in het samenstellen van projecten voor het voortgezet onderwijs met behulp van historisch bronnenmateriaal. Deze stagiaires waren Bettina van Oosten, Piet Lekkerkerk en Michaël Berkenbosch. Zij verleenden een onmisbare steun bij het realiseren van het project.

De hulp van zusterorganisaties bij WOLT

Overeenkomstig de doelstellingen van de Dirk van Eck-Stichting werden de activiteiten van *WOLT* gericht op een breed publiek. Toen het initiatief eenmaal was geboren, bleek al spoedig dat de Dirk van Eck-Stichting de workshop niet alleen kon uitvoeren wegens een gebrek aan menskracht. Om

de onderdelen van het project toch te kunnen verwerkelijken, werd contact gezocht met leden van de *Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden* van de zusterorganisatie *Stichting Industrieel Erfgoed Leiden*. Aan *WOLT* verleenden dan ook verschillende medewerkers van zowel de Dirk van Eck-Stichting als van de *Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden* medewerking.

Naast personele ondersteuning vond tevens financiële ondersteuning plaats door de *Vereniging Oud Leiden*, die naar aanleiding van de studiedag de Dirk van Eck-Stichting ter stimulering van toekomstige activiteiten een starterspremie ter beschikking stelde.

De langere termijnprojecten van WOLT

Hoewel enkele van de activiteiten binnen het kader van *WOLT* op het ogenblik al achter de rug zijn, wordt er thans nog hard gewerkt aan de verschillende onderdelen die alleen op langere termijn zijn te realiseren. Daarbij moet worden gedacht aan de uitgave van een boek naar aanleiding van de congresdag *Stof uit het Leidse verleden* en het *Oral-history-project*. Ik bespreek de voortgang van deze projecten hieronder.

a) de uitgave van het boek Stof uit het Leidse verleden

Als langere termijn-project wordt door J.K.S. Moes de uitgave van een boek, getiteld *Stof uit het Leidse verleden*, verzorgd met daarin opgenomen de op de congresdag gepresenteerde voordrachten, voorzien van inleidingen op de behandelde thema's en grotendeels nog ongepubliceerd historisch fotomateriaal. De redactiecommissie bestaat uit B.M.A. de Vries, M. Weevers, H. van Dijk en J.K.S. Moes.

Het boek zal - naar het zich laat aanzien - worden uitgegeven in de *Leidse Historische Reeks* en in november 1990 het licht zien. Het zal dan ook verkrijgbaar zijn in de boekhandel. Inmiddels zijn reeds ongeveer 80 exemplaren bij voorintekening verkocht voor de prijs van Fl. 35,- , waarbij

voor donateurs van de Dirk van Eck-Stichting uiteraard een korting zal worden bedongen.

b) het oral-history-project

De algemene leiding van het Oral-History-project, zoals dat op langere termijn zal worden uitgevoerd, berust bij M. Dubois-Reymond en J. Laurier. De doelstellingen van het project bestaan uit het inrichten van een geluidsarchief en de archivering van de schriftelijke neerslagen ervan om daarmee een goed toegankelijk biografisch archief samen te stellen van mensen die betrokken zijn geweest bij de Leidse textielnijverheid. Daarnaast is het - zoals reeds werd vermeld - de bedoeling om te zijner tijd een boek uit te geven met daarin opgenomen interessante delen van de interviews met ex-werknemers uit de Leidse textielnijverheid. A.M. Stikkelorum, één van de interviewers, geeft hieronder een kort verslag van de stand van zaken omstreeks november 1989.

DE TEXTIEL SPREEKT

verslag van het Oral History project door A.M. Stikkelorum³

Op 13 maart 1921, toen ik 13 jaar werd, ben ik gaan werken bij Zaalberg. Dat was in de Vestestraat, dus vlak bij de Haverstraat waar we woonden. Als knechtje begon je bij Zaalberg in de wasserij-ververij. Het garen werd er gewassen en gevefd. We werkten daar met meer jongens en er was ook een schoolkameraad van me bij. Om de dag werden we gewisseld. De ene dag stond hij in de wasserij, ik in de ververij en de andere dag was het omgekeerd. In de wasserij moest je de natte garens uitdraaien op een kruk, zodat het water er uit liep. Wanneer ze droog waren, gingen ze naar de ververij. In de ververij moest je de wrongen garen, die uit de verfskuipt kwamen, in de droogkast hangen. Aan de kleuren kwam je niet, want dat was te belangrijk. Daar was de verfmeester voor. Eigenlijk was het vreselijk werk. Het was natuurlijk de slechtste baan. Steeds hetzelfde en je stond in het zoutzuur en al die rommel.

Zaalberg, dikke meneer Jo noemden we hem, reed zelf in een Spijkerauto. Hij had ook een kasteel met schuren en beesten enzo in Oegstgeest. Als het wat slechter ging in het bedrijf en hij je niet op straat wilde zetten, werd je daar naar toe gestuurd met de timmerman. Je moest dan de hokken schoonmaken en poetsen, maar je behield wel je loon. Als je als knechtje bij Zaalberg ging werken, dan zeiden de mensen tegen je, dat je een 'koningsbaas' kreeg. Hij was echter ook een dictator hoor. Ik wilde bijvoorbeeld gaan trouwen en dan moest je eerst aantekenen op het stadhuis. Ik kwam bij Zaalberg en

³Met dank aan de heer Vijlbrief, de heer Heringa en de heer Koek voor het bereidwillig afstaan van een interview.

hij vroeg: Heb je al lang verkering?. Ik antwoordde: Een jaar of vijf. Nou, zei hij dan, ik zal van de week wel zeggen of het door kan gaan of niet. Wat een vuile vent, dacht ik bij mezelf, maar gelukkig kreeg ik vrij. (de heer Vijlbrief, voormalig deken- en lakenwever bij eerst de firma Zaalberg en later J.J. Krantz & Zoon).

Over vergelijkbare ervaringen vertelt de heer J.W. Heringa, voormalig directeur van de N.V. Van Wijk en Heringa, maar dan vanuit een geheel andere invalshoek. Heringa spreekt over 1963, toen hij als directeur de fabrieksdeuren voor goed achter zich sloot. Het viel hem niet mee. *Kijk eens, Leiden is een kleine stad. Je bent directeur van een fabriek. Als je uit de fabriek weg bent, dan is dat voorbij... Ik heb het altijd met plezier gedaan: het is een mooi vak, en leuk ook.* De balans opmakend, zegt hij: *Ons oudste kind, een dochtertje, is geboren in 1944. Het tweede kind kwam in 1946 en was weer een dochtertje. Toen zeiden mijn twee beste meester-knechts: Uw vrouw heeft niet het niet goed gedaan. We moeten een directeur hebben. In zekere zin is dat iets van een compliment, aldus de heer Heringa. Want als de verhoudingen slecht waren, dan had het ze niets kunnen schelen.* De heer Heringa volgde zijn vader in het bedrijf op. Dat was in 1935, nadat hij tijdens zijn opleiding al werkervaring had opgedaan in de vakantieperioden. Als kind al speelde hij in de fabriek. *Mijn vader was zeer rechtvaardig. Ze [de arbeiders] wisten precies wat zij aan hem hadden. Daar ben ik in opgegroeid. Je hebt een verantwoordelijkheid en je bent meer gebonden aan het bedrijf dan een man die van buiten wordt aangetrokken en na tien jaren zegt dat hij elders een betere baan kan krijgen.*

Dit zijn fragmenten uit twee uitgewerkte interviews uit het *Oral-History* project over de geschiedenis van de Leidse textielindustrie. Voor de bestudering van het recente sociale en economische verleden vormen interviews een bijzonder welkome aanvulling op het geschreven bronnenmateriaal. Het gesproken verhaal van iemand die bepaalde historische gebeurtenissen of ontwikkelingen zelf heeft meegemaakt, bevat immers soms informatie die in schriftelijke verslagen niet is terug te vinden.

De textielnijverheid was eeuwenlang een van de belangrijkste pijlers van

de Leidse economie. In de tweede helft van jaren zestig kwam hieraan een definitief einde. Het verhaal van de laatste generatie die in de textielindustrie heeft gewerkt, is onmisbaar bij het schrijven van een sociaal-economische geschiedenis van Leiden in de twintigste eeuw. Er is echter haast geboden bij het optekenen van de levensgeschiedenissen, want van een belangrijke textielindustrie is in Leiden al lang geen sprake meer en de mensen die daarin hebben gewerkt zijn steeds moeilijker te vinden.

Een - te - klein groepje enthousiaste deelnemers aan het *WOLT*-project maakte in 1989 een aanvang met het interviewen van mensen die in de Leidse textielindustrie hebben gewerkt. Een uitgebreide, vooraf samengestelde, uniforme vragenlijst vormde daarbij de leidraad. Onderwerpen als jeugd, schoolopleiding, vrije tijd en loopbaan kwamen in de interviews stevast ter sprake. Zo vertelt de heer Koek, voormalig werknemer bij Clos & Leembruggen, over de vakbeweging: *We hebben bepaalde dingen moeten bevechten. Bij de bazen en de geschoolde mensen was de organisatiegraad hoog, maar bij de arbeiders niet. Er was een grote solidariteit, ook bij de fabrieksmensen. Als we bijvoorbeeld het werk onderbraken - wat in de textiel nogal eens voorkwam - waren twee woorden genoeg en dan bleef iedereen zitten.*

Vóór ieder gesprek wordt de geïnterviewde het doel van het project uitgelegd en wordt toestemming gevraagd voor eventuele publicatie. Gewoonlijk levert dit geen problemen op. Men werkt doorgaans erg bereidwillig mee. Tijdens het gesprek wordt om een foto van de respondent en eventueel om ander illustratiemateriaal verzocht. Soms blijkt dat tijdens het gesprek feiten en jaartallen niet kloppen. De vaak hoge leeftijd van de geïnterviewden speelt hierbij ongetwijfeld een rol. Voor de deelnemers aan het Oral-History-project betekent dit dat bij het uitwerken van de interviews steeds gegevens moeten worden geverifieerd en dat verhoogt het toch al arbeidsintensieve werk. Daar staat echter tegenover dat het erg leuk is om met mensen te praten over hun arbeidservaringen en dat werkt bijzonder stimulerend.

Het streven is om over de hele bandbreedte van de textielindustrie

mensen te interviewen. Dit wil zeggen dat ernaar wordt gestreefd om zowel arbeiders - mannen en vrouwen - als werkgevers, kantoorpersoneel en vakbondsleden als allochtone-werknemers uit de jaren zestig te interviewen. In de loop van 1988/1989 is door de werkgroep een omvangrijk adressenbestand opgebouwd. Daarnaast worden tijdens de interviews bijna altijd nieuwe namen en adressen genoemd die het bestaande bestand steeds weer aanvullen. Daardoor neigt het project er toe flink uit te dijen.

De stand van zaken is dat in 1989 zeven interviews zijn getranscribeerd. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat het uitwerken van een vraaggesprek erg arbeidsintensief is. In feite is de Oral-History-groep op het ogenblik eigenlijk te klein om in korte tijd veel interviews af te nemen, de opgenomen gesprekken te transcriberen en ten slotte het verzamelde materiaal te bewerken tot een publicabele tekst. De tijd dringt echter om verschillende redenen. We proberen om over ongeveer één jaar dertig volledig uitgewerkte interviews gereed te hebben. Het uiteindelijke resultaat zal een boek zijn, waarin de interviews worden voorzien van inleidende teksten en historisch fotomateriaal om daarmee een bijdrage te leveren aan de sociale en economische geschiedschrijving van Leiden. De verdere ontwikkelingen van de onderzoeksaanvraag, die de Dirk van Eck-Stichting onlangs indiende bij de Wetenschapswinkel om het Oral-History-project te ondersteunen met medewerking van faculteiten van de Rijksuniversiteit Leiden, worden door de werkgroep Oral-History natuurlijk met veel belangstelling op de voet gevolgd.

Financiële evaluatie van de activiteiten in 1989

Reeds eerder werd de precare financiële situatie van de Dirk van Eck-Stichting aangestipt. Er bestaan voldoende nieuwe ideeën om in de nabije toekomst interessante activiteiten te ontwikkelen, maar het gebrek aan financiële middelen stelt daaraan paal en perk. In verband met een blik op de toekomst is een bondige evaluatie van de financiële perikelen van het

afgelopen jaar op zijn plaats.

De tentoonstelling *Stof uit het Leidse verleden* heeft betrekkelijk weinig geld gekost. Er wordt overigens altijd getracht om zoveel mogelijk van de doelstellingen te realiseren met een 'Low budget'. De tentoonstelling heeft echter ook in financieel opzicht per saldo niets opgeleverd. Niettemin was zij een eclatant succes.

De congresdag *Stof uit het Leidse verleden* werd aanvankelijk kosten-dekkend gebudgetteerd, maar al spoedig bleek dat een onhaalbare kaart te zijn. De keuze om het aanvankelijk geplande budget te overschrijden werd in de laatste fase van de voorbereiding gemaakt, toen bleek dat een degelijke en fraai uitgevoerde congresbundel alleen kon worden gerealiseerd voor een hogere prijs dan oorspronkelijk was begroot. Achteraf werd evenwel alsnog getracht subsidies te verkrijgen voor de verder succesvolle studiedag. De *Vereniging Oud Leiden* bleek dankzij het succes dat de Dirk van Eck-Stichting behaalde met het project *Stof uit het Leidse verleden* als geheel onlangs bereid om bij hoge uitzondering een starterspremie te verstrekken aan de Stichting, zodat het tekort van de studiedag en de tentoonstelling kon worden gecompenseerd. Het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting is de *Vereniging Oud Leiden* hiervoor natuurlijk zeer erkentelijk, maar hoopt desalniettemin in de nabije toekomst over voldoende eigen middelen te beschikken om haar specifieke doelstellingen te verwezenlijken door een beroep te doen op haar donateurs.

Werkgroepen

Op het ogenblik is nog één werkgroep actief binnen de Dirk van Eck-Stichting: de *Oral-History*-werkgroep van de *Workshop over de geschiedenis van de Leidse textielindustrie*. Het bestuur hoopt evenwel op termijn nieuwe werkgroepen te starten, maar eerst is van belang dat de lopende activiteiten tot een goed einde worden gebracht.

**BEELDEN VAN EEN LEIDSE WOLLENSTOFFENFABRIEK:
EEN NIEUWE FOTO- EN FILMCOLLECTIE VAN J.J. KRANTZ EN ZOON**

Een van de bezoekers van de studiedag *Stof uit het Leidse verleden*, de heer C. van Diest, was op 2 juni om ongeveer zeven uur 's ochtends in Limburg in de trein gestapt op weg naar de Vlietpanden van het Gemeentearchief te Leiden. Hij kwam niet alleen maar nam naast een koffer vol herinneringen tevens een oude vriend mee. Beiden hebben lange tijd in de Leidse textielnijverheid gewerkt en waren door de aankondigingen van de studiedag erg nieuwsgierig naar de voordrachten die de Dirk van Eck-Stichting voor hen in petto had. De heer van Diest had bijna veertig jaren bij de firma J.J. Krantz en Zoon te Leiden gewerkt en twee van zijn oudste hobbies waren fotograferen en filmen. In de koffer bevond zich een collectie van ongeveer 450 foto's en meer dan 1900 negatieven van arbeiders, directeuren, fabrieksgebouwen, machines en personeelsfeesten uit de periode 1939-1978. Daarnaast had hij tevens een tiental small-films meegenomen van onder meer excursies van het personeel vanaf het begin van de jaren vijftig, jubilea van arbeiders en de brand in de fabriek van Krantz van 1956.

Aangezien het op de studiedag zelf veel te druk was om nadere aandacht te schenken aan het koffertje, werd een afspraak gemaakt om de inhoud eens rustig te bekijken. In augustus kwam de heer Van Diest wederom met zijn koffer naar Leiden.

Het fraaie van de collectie is, dat de meeste arbeiders die op de foto's staan afgebeeld met naam en toenaam bekend zijn. Doorgaans heeft de heer Van Diest op de achterzijde opgetekend wanneer de foto werd gemaakt en wie erop staan afgebeeld. Natuurlijk geldt dit alleen voor de foto's. De negatieven zijn alleen bekeken tegen lamplicht. Naast de negatieven van de firma J.J. Krantz & Zoon, bevindt zich tevens een aantal

negatieven met andere bedrijven uit Leiden in de collectie. Het Leidse slachthuis bijvoorbeeld in de jaren zestig, een wasserij aan de Witte Singel uit dezelfde periode, kapsalons en dergelijke zijn eveneens door hem in zwart-wit foto's vereeuwigd.

Na het tweede bezoek aan Leiden van de heer van Diest, ben ik met de heer Postel van het Gemeentearchief Leiden in september naar Limburg afgereisd om de collectie aan een nader onderzoek te onderwerpen in verband met de eventuele acquisitie van de collectie door het Gemeentearchief Leiden. De dag was erg vruchtbaar, want de heer Postel was erg enthousiast en de verzameling foto's en films werden dan ook door het Gemeentearchief aangeschaft.

Het is prettig te mogen melden dat via de bemiddeling van de Dirk van Eck-Stichting het Gemeentearchief Leiden in oktober 1989 tot de aankoop van deze unieke collectie is overgegaan. De acquisitie werd van harte ondersteund door een zusterorganisatie van de Dirk van Eck-Stichting, de *Vereniging Jan van Hout*. Daarmee kan het archief van de firma J.J.Krantz en Zoon tot de best gedocumenteerde bedrijfsarchieven van het Gemeentearchief worden gerekend. Wegens de omvang van de volledige collectie zal het echter wel even duren voordat zij in de studiezaal kan worden geraadpleegd. Maar zodra het inventariserende werk is verricht, kan een zeer interessant beeld uit de geschiedenis van arbeid in de Leidse textielnijverheid eenvoudig worden opgevraagd in de studiezaal van het Gemeentearchief te Leiden.

Het ligt voor de hand dat er nog veel Leidenaars zijn, die over historisch beeldmateriaal in koffertjes en dozen beschikken. Eigenlijk zouden uiteindelijk al die foto's en films in een foto- en filmafdeling van het Gemeentearchief Leiden terecht moeten komen, want daar alleen worden zij zorgvuldig bewaard en alleen daar kunnen zij door belangstellenden worden bekeken.

**'IN GOEDER VREDEN ENDE BORGERLIJKCKE EENICHEYT':
LEIDSE BUURTEN IN DE ZESTIENDE EEUW¹**

Ed van der Vlist

Reeds in de middeleeuwen was het gebruikelijk een stad om redenen van militaire, bestuurlijke, financiële en juridische aard in kleinere eenheden te verdelen. Buiten de door de stedelijke overheid ingestelde verdeling in wijken of bonnen kenden veel steden ook een verdeling in buurten, waarbij onder buurt verstaan moet worden '... de gemeenschap van de bewoners van een bepaald stadsdeel, die zich op vrijwillige wijze hebben aaneengesloten met het doel de orde, de rust en de goede onderlinge betrekkingen te bevorderen, elkaar hulp te bieden in moeilijke omstandigheden, door het houden van jaarlijkse vergaderingen en gezamenlijke maaltijden de vriendschappelijke, de "buurlycke" contacten te verstevigen"². De rechten en plichten van de buurtgenoten werden vastgelegd in een door de bewoners zelf opgestelde buurtbrief of buurtkaart. Men koos zelf een eigen bestuur, onder leiding van een buurtheer, en gaf de buurt een originele naam. Niet alleen in de Hollandse steden, maar ook elders in de Nederlanden kwam deze organisatie in gebuurten, al of niet onder een andere naam, voor.

Het geïnstitutionaliseerde handelen van een buurt als maatschappelijke eenheid functioneerde niet overal op dezelfde manier: er bestond een verschil in organisatieniveau. Zo werd het buurtleven in Leiden en Haarlem

¹Dit artikel is een bewerking van een niet gepubliceerd werkstuk uit 1982. De auteur bereidt samen met C. Walle een omvangrijker publicatie over de Leidse buurten voor, die de periode vanaf de middeleeuwen tot en met de negentiende eeuw zal beslaan.

²G.Th.H.C. Pieck, 'Jan van Hout en de Leidse buurten', in: D.E.H. de Boer ed., *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Leiden 1982) 35.

al aan het einde van de zestiende eeuw streng gereguleerd door stedelijke verordeningen, terwijl de Haagse buurten hun reglementen in de vorm van een door de overheid goed te keuren buurtbrief nog zelf konden vaststellen. In Amsterdam was de organisatie nog zwakker. Daar ontbraken zelfs de buurtbrieven en weten we vrijwel niets over de buurplichten³.

Eeuwenlang hebben de buurten bij uitstek het kader gevormd waarbinnen een belangrijk deel van de sociale contacten van de burgerij zich heeft afgespeeld. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw werd in Leiden iets merkbaar van een verschraving van het buurtleven⁴, hoewel het nog meer dan honderd jaar zou duren voordat het doek voor de buurten definitief zou vallen.

Wanneer we de situatie in Leiden wat nauwkeuriger bekijken, valt op dat het stadsbestuur vanaf het midden van de zestiende eeuw steeds meer invloed probeerde te krijgen op het buurtleven, hetgeen resulteerde in de generale ordonnantie op de gebuurten van 1593. Hierbij werd de inrichting en het functioneren van de buurtcorporaties onderworpen aan door het gerecht, bestaande uit schout, schepenen en burgemeesters, opgestelde regels.

Hoe is deze toenemende bemoeienis van het Leidse stadsbestuur met de gebuurten in de loop van de zestiende eeuw verlopen en in welke mate veranderde dit ingrijpen het functioneren van de oude buurtorganisaties? Een probleem bij de bestudering van het buurtleven uit de periode voorafgaand aan de zeventiende eeuw, wordt gevormd door het feit dat ons nauwelijks bronnen ter beschikking staan die ons inlichten over het zelfstandige optreden van de buurtverenigingen. De gebuurten zelf hebben geen archieven gevormd - daar was immers geen reden voor - en eerst vanaf het moment dat de stadsbestuurders interesse gingen tonen voor de gebuurten, kunnen we berichten in het stadsarchief verwachten. We zullen

³D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de en 18de eeuwse gezinsleven* (Assen 1982) 61.

⁴J. le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland III*, 3^e stuk, band 6 (Amsterdam 1776) 1044-1045.

het dan ook moeten stellen met wat verspreid bewaard gebleven gegevens.

Leiden in de zestiende eeuw

De stad Leiden heeft in de zestiende eeuw met grote moeilijkheden te kampen gehad. Was sinds de tweede helft van de veertiende eeuw de welvaart flink gestegen dankzij de productie van zware lakens, geroemd om kwaliteit en kleur, in de zestiende eeuw leidde het wegvallen van deze textielindustrie tot ernstige verarming. Jarenlang verkeerde de stad in een financiële chaos⁵, terwijl het aantal bedelaars almaar bleef stijgen. In 1522 en 1530 ging het stadsbestuur over tot een speciale heffing van armengeld van de goeuden en in 1544 bleek het zelfs nodig alle niet uit Leiden afkomstige bedelaars de stad uit te sturen⁶. Zolang het ontbreken van een deugdelijke bevolkingsadministratie een voortdurende controle op de bewoners en hun welstand onmogelijk maakte, zouden zelfs dit soort ingrijpende maatregelen niet meer dan een tijdelijke verlichting van de armoede opleveren. Tot aan het beleg van de stad in 1574 zou de economische achteruitgang voortduren, verscherpt door de opstand tegen Spanje.

Na 1574 brak voor Leiden een geheel nieuwe periode aan. Onder leiding van de energieke stadssecretaris Jan van Hout werd de stedelijke administratie enorm uitgebreid. In 1577 werd de organisatie van de armenzorg verbeterd⁷. De massale immigratie van Zuidnederlandse textielarbeiders deed door de productie van lichtere weefsels de lakennijverheid herleven⁸. Leiden was bezig een industriestad te worden. De prijs die voor de nieuwe welvaart

⁵W. Downer, 'De financiële toestand van de stad Leiden omstreeks 1500', voordracht gehouden voor het oud-vaderlands dispuut "De Costumieren" (s.l. 1951). Tekst in het gemeentearchief Leiden (GAL), Bibliotheek Leiden en omstreken (Bibl.) nr. 18652/2.

⁶P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandse stad* (GHS) II (Den Haag 1912²) 254-257.

⁷Chr. Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* (Den Haag 1908) passim.

⁸J. Briels, *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem 1978) 22, 43.

betaald moest worden, lag vooral op het gebied van de sociale verhoudingen: Leiden '... werd een maatschappij van grote tegenstellingen op velerlei gebied'⁹.

De immigratie, aangemoedigd door het stadsbestuur, samen met de overbevolking van het platteland, zorgde voor een uitzonderlijke stedelijke groei¹⁰, waardoor al snel een gebrek aan woningen ontstond. Uit vrees de geïmmigreerde textielwerkers weer te zien vertrekken, besloot het gerecht in 1596 63 nieuwe wevershuisjes te laten bouwen op het binnenhof van het voormalige klooster Nazareth in Marendorp¹¹. In 1611 zou de stad over vrijwel de gehele lengte in noordelijke richting vergroot worden met een heuse industriewijk.

De administratieve groei en de economische, sociale en ruimtelijke ontwikkelingen vormden de achtergrond voor het ingrijpen van de stedelijke overheid op uiteenlopende gebieden, waaronder ook dat van de gebuurten.

De buurt als maatschappelijke eenheid

In tegenstelling tot de indeling van Leiden in bonnen, belast met zuiver praktische taken als brandpreventie en defensie, is de indeling in buurten op persoonlijk initiatief van de bewoners ontstaan. Het stadsbestuur heeft zich voor het midden van de zestiende eeuw überhaupt weinig van de

⁹H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw I* (Leiden 1975) 444. Zie ook R.C.J. van Maanen, 'De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 1-42.

¹⁰B.H. Slicher van Bath, 'De demografische ontwikkeling tijdens de Republiek', *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1975) 312-336.

¹¹E. Taverne, *"In't land van belofte: in de nieuwe stad". Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarssen 1978) 185; Van Oerle, *Leiden I*, 308.

buurten aangetrokken. Dat blijkt onder andere uit het feit dat buurten als Gallicië, Steenshuur en Zevenhuizen zich uitstrekten over verschillende bonnen. De oorsprong van de buurtorganisaties lijkt eerder gezocht te moeten worden, in de noodzaak van de burgerij zich te verenigen met oog op kostenspreiding bij aanleg en onderhoud van straten, bruggen, grachten en dergelijke¹². Maar wanneer we in de bronnen vinden dat bepaalde lasten *upter buyren coste* worden omgeslagen¹³, wil dat nog niet zeggen dat we te maken hebben met een buurt zoals aan het begin van dit artikel gedefinieerd: het behartigen van gemeenschappelijke financiële belangen is al in de late middeleeuwen niet meer het wezenskenmerk van de gebuurten waar we het hier over hebben. Het zijn de sociale banden tussen de bewoners, de bereidheid om iets met elkaar te maken te hebben en gezamenlijk *allerlei* dingen te regelen, die de buurt tot buurt maken.

Het oudste stuk dat ons inlichtingen verschaft over de functies van een buurtgenootschap is een merkwaardige oorkonde uit 1473, overgeleverd in een zestiende eeuws afschrift door 'Leidens eerste archivaris' Jan van Hout¹⁴. In dit reglement van de buurt Priely stelt de buurtheer zich voor als *Johan van der Laen*¹⁵, *bij der gracen Gods grave van den lande van Pryly, heere van der Noterdijc, palensgrave van der Stienschuyr, heere van Breynloos, verbeydende meerre zaken...* Volgens P.J. Blok waren ook Noterdijk, Steenshuur en Breinloos buurten¹⁶. Het lijkt evengoed mogelijk dat men ze louter om

¹²Zo ook Pieck, 'Jan van Hout', 38-39.

¹³Buren in deze zin komen bijvoorbeeld voor in het Vroedschapsboek van 1449-1458, GAL, Secretariearchief 1253-1574 (Se I), inv.nr. 381, fol. 3^v, 49.

¹⁴GAL, Secretariearchief 1574-1816 (Se II) inv.nr. 1220, fol. 35^a. De oorkonde is in zijn soort voor zover ik weet uniek en daarom hier als bijlage opgenomen. Het opstellen van dergelijke charters was overigens zonder toestemming van het gerecht niet toegestaan, zie het keurboek van "1406", keur 28 (H.G. Hamaker ed., *De middeleeuwsche keurboeken van de stad Leiden* (Leiden 1873) 60). Gezien zijn beschrijving van de bezegeling en andere uiterlijke kenmerken moet Van Hout wel een origineel charter onder ogen hebben gehad.

¹⁵Wellicht te vereenzelvigen met Johan van der Laan, schepen van Leiden in 1468-1469 en 1470-1471.

¹⁶Blok, *GHS* II, 8. De gebuurte Steenshuur stond in het derde kwart van de zestiende eeuw bekend onder de naam het Nieuweland.

de aanhef er wat 'echter' uit te laten zien in de schertsoorkonde heeft opgenomen¹⁷. Juist van de buurt Priely is een zegelstempel uit de vijftiende eeuw bewaard gebleven, waarop eveneens de naam *Noterdic* voorkomt (zie afbeelding)¹⁸.

Het feit dat de buurtheer zich met een adellijke titel tooide, was geen uniek verschijnsel. Tot in de achttiende eeuw zouden buurten als keizerrijk, hertogdom, (burg)graafschap of bisdom bekend staan. Ook in Delft kwam dit voor¹⁹. Opmerkelijk aan de buurtbrief van Priely is dat de schijnmacht van de buurtheer nog verder wordt doorgevoerd. Alsof het een werkelijk vorstendom betrof, wordt er gesproken van raadsheren, een rentmeester-generaal, een stadhouder-generaal, een kanselier en zelfs leenmannen, die ieder jaar weer leenhulde moeten doen in de vorm van de levering van een stuk gepekeld vlees aan de buurtheer-graaf. In tegenstelling tot wat Blok en Pieck impliceerden²⁰, beschikte deze buurt over een eigen schout, belast met de rechtspraak: de frasen *die schout als rechter van den lande van Pryly* en verderop *schout van onsen lande* laten daarover geen twijfel bestaan. Bij latere buurten is meestal alleen sprake van een buurtheer en een tesorier, die de buurtkas beheerde, bijgestaan door enkele raden.

Ontdaan van zijn fantasierijke versierselen bevat de Priely-oorkonde een twaalfstal bepalingen, waaraan de buurtgenoten zich moesten onderwerpen *op wiff ende goet te verbeuren tjegens den grave van onsen lande*. De meeste voorschriften zijn terug te vinden in de later te behandelen generale ordonnantie van 1593 en mogen daarom wellicht als representatief voor de zestiende eeuw beschouwd worden. Wie in de buurt een huis kocht of

¹⁷Vergelijk ook wat H.Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1979) 88 e.v., 109 meldt over parodiën op overheidsstukken.

¹⁸*Catalogus van voorwerpen in het stedelijk museum 'De Lakenhal' te Leiden*, J.C. Overvoorde ed. (Wassenaar 1924²) 4-5.

¹⁹Een buurt stond daar in 1611 onder leiding van een keizer, een schout, een burgemeester een secretaris en een bode; gemeentearchief Delft, D II F 13.

²⁰Blok, *GHS* II, 9; Pieck, 'Jan van Hout', 40.

verkocht, of in het huwelijk wilde treden, moest bijvoorbeeld een varkensschouder van vijf pond aan de buurtheer geven. Onderlinge ruzies werden eveneens bestraft met een varkensschouder. Indien iemand begraven werd, waren de nabestaanden verplicht een geldbedrag aan de heer af te staan, variërend naar ouderdom en welstand van de overledene. De boeten werden geïnd door de rentmeester, die bij onwilligheid de hulp van de buurtschout kon inroepen, maar bij nalatigheid van eigen kant zelf voor de kosten aansprakelijk was. Er werden regelmatig bijeenkomsten gehouden, in de oorkonde aangeduid als hofdagen, waarop het geld in de buurtkas en de meegebrachte etenswaren gezamenlijk werden verteerd.

Hoewel we met de constatering van de negentiende-eeuwer Ter Gouw, dat de buurtcorporaties hun oorsprong zouden vinden in het Germaanse volksleven weinig aan kunnen vangen²¹, lijkt het wel zeker dat dergelijke buurtgebruiken zich kunnen beroepen op een hoge ouderdom. Al in 1367 heeft men zich gebogen over de vraag of bestuurders van een stad of dorp bevoegd waren om de gewoonte te verbieden, dat men bij overlijden van een familielid meer dan vier naaste burens uitnodigde voor een drink- en eetfestijn. Deze verplichting moet zwaar gedrukt hebben op de armlastige bevolking, reden voor de bekende jurist Filips van Leiden om met enkele collega's een onderzoek in te stellen²².

Ook uit andere gegevens blijkt een autonoom optreden van de buurtorganisaties. Dat de Leidse buurt Kranenburg rond het midden van de vijftiende eeuw hoenderen aan de abdij van Rijsburg zou hebben geleverd, berust echter op een misvatting: het ligt voor de hand dat met dit Kranenburg de adellijke hofstad bij Loosduinen wordt bedoeld, waar de Rijsburger nonnen

²¹J. ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem 1871) 531-535.

²²Archief van de Duitse Orde te Utrecht, inv.nr. 1998. Vergelijk keur 30 uit het keurboek van 1450, Hamaker, *Keurboeken*, 160.

hun kippen wel vaker vandaan haalden²³. Wel werd een enkele keer bij rechtsgeschillen een buurt als geheel door een of meer inwoners vertegenwoordigd voor de schepensbank²⁴. In 1506 en 1509 beeldden Leidse buurten in de processie op zondag Exaudi verschillende Hollandse graven uit, waarvoor het stadsbestuur hen beloonde met wijn en bier²⁵. Van enkele buurten is het gebruik van eigen zegelstempels bekend. De buurt Steinenburg op de Breestraat beschikte over een eigen wapen, dat te zien is op een fraai gekleurde tekening van de buurt uit de tweede helft van de zestiende eeuw²⁶. Men kocht zelfs uit de buurtkas loten voor de loterij van 1596, toen een buurt het volgende vers instuurde:

*De bureu van Billenburch in't Noortendt
bennen t'samen in een accord getreen
in te leggen, dat bij de beurs is bekend.
Wat haer Godt verleent, sij sijn tevreten.*

Deze creatieve uitpatting van de Billenburgers, die de buurt bevolkten waar van oudsher de prostitutie was geconcentreerd, werd beloond met een

²³Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijsburg I, tweede stuk, M. Hüffer ed., Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie 32 (Den Haag 1951) 819, 823, 827; vergelijk aldaar p. 809, 865 en A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* 3 (Gorkum 1841) 121.

²⁴*Leidse rechtsbronnen uit de middeleeuwen*, P.J. Blok ed., Werken der vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht (BOVR), eerste reeks nr. 6 (Den Haag 1884) passim; *Kenningboek der stad Leiden 1553-1570*, A.S. de Blécourt en J.J.A. de Wijs ed., BOVR, derde reeks nr. 6 (Utrecht 1936) 118-120; *Kenningboek der stad Leiden 1570-1580*, tweede stuk: 1574-1580, M.D. Osinga en W.S. Gelinck ed., BOVR, tweede reeks nr. 24 (Den Haag 1930) 194-195.

²⁵GAL, Se I inv.nr. 585, fol. 47^v en inv.nr. 589, fol. 58^v; zie ook P.J.M. de Baar, 'De Ommegangsdag te Leiden', *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 69 (1977), 96-103.

²⁶Universiteitsbibliotheek Leiden, prentverzameling Bodel Nijenhuis 852, kaart port. 307-II N 25. Afbeelding n (o.a.) in: D. Koning, 'Het geboortjaar, de moeder en de woning van Lucas van Leyden', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 51 (1959) 82-90 (zwart-wit); *Hutspot, haring en wittebrood. Tien eeuwen Leiden en de Leenaars*, red. D.E.H. de Boer e.a. (Zwolle 1981-1982) 41 (in kleur, naar de kopie in De Lakenhal).

zilveren bierbeker²⁷.

De buurten komen uit deze gegevens naar voren als zelfstandige belangengemeenschappen, waarbinnen het handhaven van de orde, het begraven van de doden en het organiseren van gezellige evenementen de belangrijkste bezigheden waren. Het buurtbestuur, onder leiding van de buurtheer, beschikte over een zekere rechtsmacht en gebruikte eigen symbolen. De stedelijke overheid heeft geen aantoonbare rol gespeeld bij het ontstaan van de buurtorganisaties.

Overheidsbemoeienis

De eerste taak waarmee het gerecht de buurten belastte, was een defensieve. In 1547 gelastte het stadsbestuur dat 's nachts uit iedere gebuurte twee geschikte manspersonen de wacht zullen houden - en wie weigert kan op een straf rekenen²⁸. Deze nachtwake per buurt is in latere bronnen niet meer teruggevonden.

Toen de stad eind 1572 op bevel van de prins van Oranje in verdediging gebracht moest worden, werden de buurten weer ingeschakeld. Om te beletten dat de naderende Spanjaarden onderdak en materiaal zouden vinden in de om de stad gelegen gebieden, moesten alle bomen en huizen die vlak buiten de stadsmuren lagen, worden weggehaald. Omdat de eigenaren van deze buitengetimmerten nogal terughoudend reageerden, besloot het stadsbestuur in december de sloop zelf te organiseren. Daartoe werd vanaf de pui van het stadhuis afgelezen, dat iedere buurtheer elke zesde man uit zijn buurt moest zenden om met bijlen en schoppen buiten de stad te werk gesteld te worden²⁹. Iedere ochtend liep de buurtheer de presentie-

²⁷GAL, archieven van de gasthuizen inv. nr. 426. Met dank aan D.E.H. de Boer voor deze verwijzing.

²⁸Aflezing 26 april 1547, GAL, Se I inv.nr. 388, fol. 148.

²⁹. Aflezing 20 december 1572, GAL, Se I inv.nr. 389, fol. 49^v.

lijst na, en verbeurden de afwezigen zes pond *tot behouft van de presenten ende goetwillighen van de gebueren*. Zodoende werden drie kloosters, een herberg en enkele boomgaarden buiten de Rijsburgerpoort met de grond gelijk gemaakt³⁰. Hoewel een jaar eerder al bevolen was dat iedere buurt een heer moest kiezen³¹, blijkt uit bovenstaande aflezing dit nog niet gebeurd te zijn: daar waar een buurtheer ontbrak, kreeg de bonmeester de leiding over de burgerwerklieden.

Een ander gebied waarop de buurtorganisaties werden ingeschakeld, was dat van de bevolkingsregistratie. In 1564 werd geordonneerd dat de buurtheren maandelijks opgave moesten doen van de in hun buurt nieuw ingekomen vreemdelingen³². Met oog op de armoede in de stad was het gerecht erg geïnteresseerd in de welstand van nieuwe inwoners. Dezen waren daarom verplicht een bewijs van goed gedrag aan het stadsbestuur over te leggen, met verklaring uit welke plaats zij kwamen en *bijsonder van wat state ende conditie zij zijn ende hoe zij hem aldaer gedragen hebben*. Waarschijnlijk hadden de buurtheren niet veel zin in deze nieuwe taak op zich te nemen, aangezien bovenstaande ordonnantie drie maal herhaald werd³³.

In 1571 werd de boete voor het niet aangeven van vreemdelingen verhoogd tot twintig stuivers en dienden binnen een week de namen van alle inwoners van buurten zonder heer geregistreerd te worden³⁴. Acht jaar later werd de boete zelfs twaalf pond en moesten ook diegenen aangegeven worden, die aan vreemdelingen onderdak boden. Tegelijkertijd werd nogmaals de heerverkiezing verplicht gesteld. De nieuw gekozen heren moes-

³⁰Van Oerle, *Leiden* I, 278.

³¹Aflezing 23 augustus 1571, GAL, Se I inv.nr. 389, fol. 24.

³²Aflezing 8 december 1564, GAL, Se I inv.nr. 388, fol. 257-257'.

³³Op 13 oktober 1565, 9 april 1567 en 3 november 1569, blijkens aantekeningen onder de eerste aflezing.

³⁴Als noot 30.

ten op het stadhuis ingeschreven worden en iedere buurt moest opgave doen van haar exacte ligging in de stad³⁵. Dat aan dit bevel geen gehoor werd gegeven blijkt uit het feit dat het gerecht in 1599 nog niet van het bestaan van de buurt Doornbos afwist³⁶.

Een interessant geval van overheidsbemoeienis deed zich voor tijdens het beleg. Zoals uit de Priely-brief duidelijk is geworden, hadden de buurten de gewoonte bij bepaalde gelegenheden een geldsom in een kas te storten, om daar later een feestelijke bijeenkomst van te organiseren. In januari 1574 werd de buurten evenwel bevolen hun kassen ten behoeve van de armen in te leveren³⁷. Hiertoe werden twee *aelmoesseniers-extraordinarys* benoemd, Dirk Willemsz. Snijder en de door Blok³⁸ als twistziek omschreven ouderling Mathijs van Banken³⁹. Van één buurtheer is bekend dat hij tot twee maal toe weigerde de inhoud van de buurtkas af te staan. Vreemd genoeg was deze heer, Hubrecht Aalwijnsz., tevens huissittenmeester van de Sint-Pietersparochie, juist belast met de armenzorg⁴⁰.

Twee andere gevallen van overheidsbemoeienis met het buurtleven dienen nog genoemd te worden. Omdat priesters hadden geklaagd dat er niet genoeg eerbied voor de sacramenten werd betoond, vaardigde het stadsbestuur van Leiden in 1569 op bevel van Alva uit, dat drie of vier buurtgenoten en de buurtheer aanwezig moesten zijn wanneer een stervende bediend werd, om er op toe te zien dat er geen *onwaerdicheyt ofte irreverente acte jegens de voorseyde Heylige Sacramenten gedaen werden*⁴¹. Tijdens de laatste maand van het beleg ten slotte, werden de buurtheren er nadrukkelijk op

³⁵Aflez. 7 september 1579, GAL, Se I inv.nr. 690, fol. 64-64^v.

³⁶GAL, Se II inv.nr. 1220, fol. 22.

³⁷Aflez. januari 1574, GAL, Se I inv.nr. 389, fol. 120.

³⁸Blok, *GHS* III (Den Haag 1916) 80.

³⁹Benoeming 16 februari 1574, GAL, Se I inv.nr. 1383, fol. 146^v; zie ook GAL, Se I inv.nr. 389, fol. 122 en Ligtenberg, *Armezorg*, 227.

⁴⁰Bevel 25 februari 1574, GAL, Se I inv.nr. 1383, fol. 147-147^v.

⁴¹Aflez. 7 april 1569, GAL, Se I inv.nr. 388, fol. 326.

gewezen dat opgave moest worden gedaan van alle overleden personen, omdat er flink gefraudeerd werd met de vleesuitdeling⁴².

Zo zijn de buurtgenootschappen in de loop van de zestiende eeuw belast met defensieve taken en werden zij ingeschakeld bij, wat ik voor het gemak maar even zal noemen, ordehandhaving op laag niveau; de buurten bleken een geschikt instrument om enige controle op de stedelingen uit te oefenen. Daarom is ook getracht de buurtheren een vreemdelingenregistratie bij te laten houden. Uit het feit dat de stedelijke verordeningen zo vaak herhaald werden, kan men concluderen dat de buurtverenigingen, ondanks de strafbepalingen, de door hogerhand opgelegde taken niet altijd met het nodige enthousiasme hebben verwelkomd.

De generale ordonnantie op de gebuurten

Voordat de buurtgenootschappen effectief bepaalde taken konden uitvoeren, moest aan enige voorwaarden voldaan worden. Jan van Hout heeft de moeilijkheden later nog eens op een rijtje gezet⁴³. Allereerst waren de buurten erg ongelijk van grootte: het aantal huizen per buurt varieerde van elf in Zwansoord tot zesennegentig in het Nieuwerijk. Verder vielen de grenzen van de buurten niet samen met de grenzen van de bonnen, zoals al eerder opgemerkt. Om te bereiken dat iedere Leidenaar in een buurt georganiseerd zou zijn, is meerdere malen de heerverkiezing verplicht gesteld. Nog steeds waren er echter huizen die bij geen enkele buurt waren ingedeeld, waaronder veel nieuw gebouwde huizen.

De grootste belemmering vormde de verscheidenheid aan buurtbrieven, met onderling afwijkende bepalingen opgesteld door de groepen buurtgenoten die iets met elkaar te maken wilden hebben. Keurde het

⁴²Aflezing 2 september 1574, GAL, Se I inv.nr. 389, fol. 170. Tevens verplichting tot heerbeoeming.

⁴³GAL, Se II inv.nr. 1220, fol. 21.

gerecht in de jaren 1582-1585 nog vele buurtkaarten geheel of gedeeltelijk goed⁴⁴, in maart 1593 werden al deze ordonnanties vervallen verklaard en vervangen door een algemeen geldende verordening op de buurten, de generale ordonnantie⁴⁵.

In 23 artikelen werden de bijzondere buurtgebruiken omgezet in algemene verplichtingen. Met meerderheid van stemmen diende iedere buurt een drietal personen voor te dragen, waaruit het gerecht een buurtheer zou kiezen. Het lag in de bedoeling dat geen buurt langer dan een week zonder heer zou blijven. Binnen twee weken moesten de buurten opgave doen van hun grootte en ligging. Twee tressors droegen zorg voor de financiële en administratieve zaken van de buurt en een knecht verleende zijn diensten tijdens de buurtbijeenkomsten, waarbij hij en zijn vrouw van alle kosten gevrijwaard waren. Bovendien inde deze knecht de opgelegde boeten, waarvan hij tien procent in eigen zak mocht steken.

Naast een uitwerking van de eerder in de Priely-brief aangetroffen bepalingen en enkele andere plichten, bevat de generale ordonnantie een poging drie zaken van ruimer stedelijk belang te regelen. In de eerste plaats werd gepoogd de bevolkingsregistratie definitief via de buurtheren te laten lopen, door hen een register te laten bijhouden dat om het half jaar moest worden bijgewerkt. In dit op het stadhuis in bewaring te geven register zou aangetekend worden wie de buurtbewoners waren, welk beroep zij uitoefenden en hoeveel kinderen zij hadden.

Ook de ordehandhaving bleef een belangrijk agendapunt. De heren werd verzocht er op te letten dat hun buurtonderdanen *in goeder vreden ende borgerlicke eenicheyt mitten anderen leven ende verkeerren ende dat alle argemissen gemijt ende tijtlicken verhoedt werden*. Wanneer een man zijn vrouw sloeg en dit tot straatrumoer of burengerucht leidde, was de

⁴⁴GAL, Se II inv.nr. 44, passim.

⁴⁵Er zijn ons inmiddels vijf exemplaren van de generale ordonnantie bekend: in GAL, Se II inv.nr. 1220 (met aantekeningen van Jan van Hout); GAL, Se II 7803, f. 602 (ongesneden); in GAL, Bibl. nr. 254; GAL, Bibl. nr. 15594; GAL, Bibl. 22401 (fragment).

echtgenoot genoodzaakt de buurt een ham van vijftien pond te schenken. Sloeg de vrouw echter haar man, dan kostte dat haar twee van deze hammen. Burenruzies konden niet voor de stedelijke rechtbank gebracht worden voordat de buurtheer bemiddelend had opgetreden.

Ten slotte kreeg de buurtheer de plicht er op toe te zien *dat niemand van armoede of door't derven van behoorlic onderhout en come te vergaen*. Stadssecretaris Van Hout opperde al in 1577 het plan de buurtheren in te schakelen bij de nieuwe organisatie van de armenzorg⁴⁶. De bij de hen aanwezige kennis omtrent de financiële situatie van de bevolking kwam de magistratuur vanzelfsprekend goed van pas. Met de buurtheer als onder-aalmoezenier kon niet alleen de ware behoeftige bijstand worden verleend, maar hield men ook *'t onnutte gespuys die de aelmoesen tot meerder bezwaringe van den waren armen misbruycken ende zulcx 't genot van dien niet waerdich en zijn* met meer succes uit de steuntrog. Overigens was de heren al in 1586 gelast de stedelijke armenverzorger met raad en daad bij te staan, op straffe van dertig stuivers voor de armen⁴⁷.

Om er voor te zorgen dat de buurtheren deze taken zonder al te veel moeite konden uitvoeren, besloot het stadsbestuur de buurtstructuur ingrijpend te wijzigen⁴⁸. Uitgaande van de indeling in bonnen zette Jan van Hout een verdeling van de stad in 117 buurten van ieder twaalf tot vierentwintig huizen op papier, die de verdeling in 73 buurtorganisaties zou vervangen. Maar na een dag of vier werd het Van Hout duidelijk dat het meer moeite zou kosten dan verwacht om een bevredigend resultaat te krijgen, en liet hij het werk rusten.

Jaren later verzuchtte Van Hout dat de buurtheren *haer ampt niet slape-licken ende al spelen gaende (gelijk tot noch toe), maer ernstich, zorchvuldich*

⁴⁶J.C.H. de Pater, *Jan van Hout (1542-1609). Een levensbeeld uit de 16^e eeuw* (Den Haag 1946) 85-86.

⁴⁷F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden I* (Leiden 1762) 201-202.

⁴⁸Zie voor het volgende Pieck, 'Jan van Hout', passim, die zich baseerde op Van Houts verslag in GAL, Se II 1220; zijn betoog is hier op enkele plaatsen aangevuld, onder andere middels Van Houts meer uitgebreide relaas in GAL, Se II inv.nr. 10, fol. 346^v-348^v.

ende getrouwelicken hadden moeten uitoefenen. Maar de buurten bleven te groot en de taken van de heren daarom te zwaar. Nu was, *om rondelicken de waerheyt te spreekken*, niemand zijn verplichtingen nagekomen.

Ondanks de moeilijkheden bleef de generale ordonnantie officieel van kracht. De buurt Billenburg en de buurt in de Jan Vossensteeg klaagden dat zij veel te groot en *zulx zonder ordre of geregeltheit waren, niet bequame-lic te regieren van eenen heer*, en Doornbos - waarvan het stadsbestuur zelfs nog nooit eerder had gehoord - mopperde dat zij te klein was⁴⁹. Omdat er bovendien nog geen buurten gevormd waren in de nieuw aangelegde straten, gelastte het gerecht Jan van Hout in 1599 voor de tweede keer de herverdeling van de buurten ter hand te nemen. Op het laatste moment kreeg hij echter van een van de burgemeesters om (ook voor hem) onbekende redenen het bevel de zaak voorlopig te laten rusten.

Pas in 1602 lukte het de stadssecretaris een volledige herverdeling van de buurten samen te stellen. Hij was er in geslaagd om binnen tien dagen 176 buurten exact te omschrijven, onder vermelding van het aantal huizen volgens het verpondingsregister, en ze te voorzien van nieuwe namen, samengesteld uit oude buurtnamen en eigentijdse toponiemen. Ook had hij voor iedere buurt een apart register klaarliggen, zodat de heren direct aan de slag konden⁵⁰. Maar wederom veranderden de heren van het gerecht van gedachten en veranderde er niets - tot wanhoop van Van Hout die zo zijn

⁴⁹Verzoek tot splitsing van Billenburg (1599): GAL, Se II inv.nr. 49, fol. 67^v; verzoek tot separatie Jan Vossensteeg (1597): GAL, Se II inv.nr. 48, fol. 190^v; GAL, Se II inv.nr. 5112 fol. 101 - de buurt werd pas in 1609 verdeeld, GAL, Se II inv.nr. 1216, fol. 11^v-12. Het verzoek van Doornbos is niet teruggevonden; nog in 1649 klaagde deze buurt over haar kleinheid, GAL, Se II inv.nr. 69, fol. 40^v-41.

⁵⁰Bij de inventarisatie van de aan het stadsbestuur over te dragen bescheiden uit de nalatenschap van Van Hout trof men in 1610 nog een *coppel van buyrregisters* alsmede *twee coppels van gebuyrtchaerten, mitsgaders een rolle van de zelve op druck geplect* aan, zie GAL, Bibl. nr. 7000/5, fol. 21^v, 27^v en GAL, Se II inv.nr. 766. Zie voor Van Houts werkzaamheden aan de gebuurtten ook P.J.M. de Baar, 'Jan van Hout en zijn Stratenboek en Grachtenboek', *Ups en Downer. Bundel artikelen bij het afscheid van mr. W. Downer als gemeentearchivaris van Leiden* (Leiden 1985) 13-14 (Niet in de handel, exemplaar GAL, Bibl. nr. 73384, op studiezaal).

best had gedaan en verbitterd constateren moest, dat wat betreft de beweegredenen van zijn opdrachtgevers hij wederom volkomen in het duister tastte. Het stadsbestuur zou zich beperken tot het al of niet inwilligen van verzoeken afkomstig uit de gebuurten om vergroting of verkleining.

Wanneer we de verdeling van de stad in gebuurten zoals Van Hout die in 1602 voorstelde bestuderen, valt het planmatige daarvan onmiddellijk op. Bestonden de oude organisaties uit groepen mensen die naast en tegenover elkaar woonden, bij de nieuwe buurten is veel meer van blokken huizen uitgegaan. Van Hout is zo te werk gegaan, omdat hij wilde voorkomen dat huizen met een achteruitgang binnen twee buurten zouden komen te vallen. Achteraf beseft hij dat de bloksgewijze planning evenzeer het falen van de reorganisatie garandeerde, omdat *de rijke mitte schamele geen gemeenschap en begeren te hebben, 't welc volgende mijn voornemen notelicken moet volgen als de achterhuysen, die gemeenlicken in achterstraten uytgaen ende meest bij de schamele bewoont werden, mitten voorhuysen gebuyschappe zouden moeten houden*⁵¹. De buurten bleven hun oude vorm en naam dus voorlopig houden.

De stedelijke overheid oogstte wel succes met de invloed op de heerbenoemingen. Vanaf 1597 zijn deze overgeleverd en dikwijls benoemde het gerecht iemand anders dan het buurtcollectief voorstelde. In 1599 benoemde het gerecht notaris Salomon Lenaartsz. van der Woerd, *haer medebroeder in rade*, tot heer van de buurt Barbarije, hoewel hij als laatste was vermeld in een voordracht van drie personen⁵². Een soortgelijk geval deed zich voor in 1602 in de buurt Jan Vossenrijk. Daar werd Joost Willemsz. benoemd tot heer, terwijl hij niet meer dan twee van de drienderstig stemmen uit de buurt had gekregen en daarmee op een gedeelde zesde plaats stond⁵³. Ook wanneer een buurtheer te oud of op een andere manier ongeschikt was, benoemde het gerecht iemand anders. Schoolmeester

⁵¹Jan van Hout in GAL, Se II inv.nr. 10, fol. 346^v-348^v.

⁵²GAL, Se II inv.nr. 5112, fol. 106^v.

⁵³GAL, Se II inv.nr. 1216, fol. 3.

Lieven Pouwelsz. werd in 1597 vervangen omdat hij onder curatele van de stad was gesteld⁵⁴. De betrouwbaarheid van de heer ten opzichte van de overheid zal in de ogen van het stadsbestuur zwaarder hebben gewogen dan het vertrouwen dat de heer bij zijn buurtgenoten had. Van bevoorrechting van magistraatsleden bij de benoeming van buurtheren lijkt toch geen sprake te zijn; soms wordt een door bewoners als eerste voorgedragen raadslid juist niet door het gerecht aangesteld. We kunnen slechts vermoeden dat de persoon in kwestie dan heeft laten weten niet veel prijs te stellen op de twijfelachtige eer de zaken in de buurt te leiden.

Dat het stadsbestuur van plan was om van nu af aan de touwtjes strak in handen te houden, valt op te maken uit een bevelschrift dat Franciscus Gomarus, Cornelius Grotius en Filips van Assendelft. *hoe ende van wat aanzien die mogen wezen, zich niet aan de stedelijke verordeningen mochten onttrekken. Ook zij dienden de buurplichten te vervullen*⁵⁵.

Na enige tijd werd een begin gemaakt met het in twee of meer delen splitsen van te grote buurten, echter uitsluitend wanneer buurtgenoten daar zelf om vroegen. Deze grenswijzigingen werden samen met de heerbenoemingen in een apart register ten stadhuize aangetekend. In de zeventiende eeuw omschreef de Leidse geschiedschrijver Jan Jansz. Orlers, een neef van Jan van Hout, de taak van de buurtheren als volgt: ... *gesamentlicken sorge dragen ... dat de ordonnantiën bij die van de gerechten ... ghestelt ende ghegeven zijnde, behoorlicken onderhouden ende achtervolcht werden*⁵⁶. Hiermee was aan het zelfstandige karakter van de buurtorganisaties een einde gekomen.

⁵⁴GAL, Se II inv.nr. 5112, fol. 101.

⁵⁵GAL, Se II inv.nr. 1220 en inv.nr. 1216, fol. 1^v.

⁵⁶J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1641²) 72.

Besluit

De buurtorganisaties in Leiden zijn ontstaan op initiatief van de burgerij, zonder dat het bestuur van de stad daar invloed op trachtte uit te oefenen. In hun gedaante van bewoningsgroepen die voor alledaagse zaken regels opstelden, maar vooral als collectief zorgden voor het begraven van de doden, het organiseren van feestelijke bijeenkomsten en het handhaven van de harmonie, waren zij een mengeling van zowel ernst als scherts. Het groeiende aantal inwoners en de daarmee gepaard gaande sociale en ruimtelijke problemen vormden voor het Leidse stadsbestuur aanleiding om meer controle op de stedelijke bevolking na te streven. Nadat de buurtverenigingen incidenteel bij defensieve taken betrokken waren, werden zij in de zeventiger jaren van de zestiende eeuw belast met ordehandhaving en het bijhouden van een vreemdelingenregistratie.

Aangezien de buurten in niet voldoende mate gehoor gaven aan de stedelijke verordeningen, werd in 1593 een generale ordonnantie uitgevaardigd. Iedere buurt diende zich voortaan te onderwerpen aan regels die het gerecht voor hen had opgesteld. De taak van de buurtheren werd uitgebreid met hulpverlening bij de armenzorg en om een effectief functioneren van de buurtorganisaties te garanderen, werd tot twee maal toe een nieuwe indeling van de stad in buurten gemaakt. Geen van beide is ooit ingevoerd, mogelijksterwijs mede omdat de sociale banden tussen de buurtbewoners te sterk bleken te zijn.

Desondanks verkreeg het stadsbestuur invloed op het buurtwezen door de heerbenoeming aan zich te trekken. Er nauwlettend op toeziend dat deze macht niet werd aangetast, werden de buurtgemeenschappen veranderd in onderdelen van het stedelijk bestuursapparaat waarin de sociale rust belangrijker was dan het onderlinge saamhorigheidsgevoel. De lange geschiedenis van de buurten in Leiden als bestuurlijke eenheden was hiermee begonnen.

BIJLAGE

DE PRIELY-BRIEF (17 november 1473)⁵⁷.

Johan van der Laen, bij der gracen Gods grave van den lande van Pryly, heere van der Noterdijc, palensgrave van der Stienschuyr, heere van Breynloos, verbeydende meerre zaken, wij doen condit ende kenlijc allen dengheenen die desen onsen brieve sullen zien of horen lesen, hoe dat wij voir ons ende voir onse nacommers mit onsen ghemeenens raidsheeren een overdrachte gemaect hebben om onse voirs. lande van waerden ende in eeren te houden, soe dattet bij ons niet veraftert noch verargert en wort, die welke wij van waerden gehouden willen hebben, op wijf ende goet te verbeuren tjegens den grave van onsen lande voors.

In den eersten: soe hebben wij overdragen, als dat dieghene die van onsen ondersaten gaen bidden tot eenige eerste missen, die zullen passen dat zij een varckensschouder hebben, of zij zullen se selver opleggen.

Item ten anderen male: soe wie dat et van die selve schouder ende niet en gaet offeren mitten grave ende mit zijnen heeren voirs., die sel den grave schuldich wesen dairvoir uut te reycken enen comansgroten.

Item ten derden male: soe wie dat coopt of vercoopt enige huysse ende erve leggende in onsen lande van Pryly voirs., die sal den grave schuldich wesen uut te reycken een varckensschouder van vijf pont wegende.

Item ten vierden⁵⁸ male: soe wie dat hylict binnen onsen lande van Pryly voirs., die sal den grave ooc uutreycken een varckensschouder van vijf pont wegende.

Item ten vijften male: so wat oude doden dat men ter kerken draget ende die grave of zijn ondersaten over luyden, dair of sel men geven den grave mit zijn raidsheeren ende zijn ondersaten een pont Hollants of een

⁵⁷GAL, Se II inv.nr. 1220, fol. 35^a. Eerder - met vele fouten - door uitgegeven in *De Navorscher* 12 (1862) 167-168.

⁵⁸Hieronder doorgehaald: *vijften*.

vat biers dairvoir.

Item ten sesten male: soe wat doden dat men ter kerken draget mit die cleyne baer, daerof sel men geven seven stuvers.

Item ten sevenden: soe wat doden dat men ter kercken draget onder den aerm⁵⁹ ende men overluydet, dairaf sel men geven vijf stuvers.

Item ten achtsten male: soe wat doden die soe arm zijn ende niet geven en mogen, die sel ment doen om Goids willen.

Item ten negenden male: soe en sel men gheen gelt verteren noch verdrincken dan opten thoren als men over die doden luyt, of men selt die buyeren van den lande voirs. eerst achte dagen te voeren seggen⁶⁰.

Item ten tienden male: soe wanneer datter een dode is, soe sel men die bueren voirs. een weet doen, te weten denghenen die van gewoenten plegen te luyen ende die doden te dragen, om hemluyden dairaf te voirsien ende te ledigen om dat alsoe te doen. Ende dieghene die die weet alsoe gedaen worde ende niet en quame, die sel verbueren tjegens den grave voirs. twaelf pennynghen Hollants payments, nootsaken uutgeseyt.

Item ten elften male: soe wie dat comt eten als de grave voirs. hof hout, die sel dan zijn lien versoecken an die grave voirs. na dat leen dat hij van den zelven grave hout, ende elc leenmanne nae zijnen staet ende al en quame hij niet eten ende lien van den grave hilde, die sel gehouden wesen eens des tsjaers zijn leen aen den grave te versoecken mit een stuck gesouten vleyssch of zijn goede gunst dairvoir. Des so is te woten⁶¹ ende te verstane, dat leenmannen zijn van den lande voirs. dieghene die niet en luyden noch die doden niet en dregen.

Item ten twaelfsten male: waer dat sake datter enige twisten of geschillen quamen of vielen binnen onsen lande van Pryly voirs. - dat God verhoeden moet - ende zij ingeleyt worden, die sel den grave mit zijn raedtsheeren

⁵⁹Hiervoor doorgehaald: *arm*.

⁶⁰Deze passage is onderstreept.

⁶¹Lees: *weten*.

ende ondersaten scheyncken een varkensschouder van vijf pont wegende.

Ende omdat wij dit aldus gedaen ende gehouden willen hebben, soe bevelen wij onsen rentemeester die nu is ende namails wesen sel, als dat hij alle dese voirs. boeten ende renten inhalen, opbueren ende ontfangen sel, of hij sel se selver opleggen indien hij dat versuymde ende bij zijnen schoude toequame dat se niet ingehaelt en worden. Ende waert dat onse rentemeester dese boeten ende renten voirs. niet in gecrigen en conde, soe sel hij toespreken die schout als rechter van den lande van Pryly ende winnen se soe rechtelicken in soe dat behoren sal na onsen rechten ende gewoenten van den lande van Pryly voirs., behoudelic dat onse rentemeester ons altijd dairaf goede rekenynge ende betalinge doen sal, voir den cancellier ende voir den schout van onsen lande voirs., op zijnen dienst te verbueren.

Ende bij dese selve overdrachte hebben bij-, an- ende overgestaen onsen stedehouder-generael mijn heer van Putten, die cancellier, die schout, onsen rentemeester-generael ende die gemeen buyeren van onsen lande van Pryly voirs. Ende in kennesse van desen ende wij dit aldus vast, gestade ende van waerden gehouden willen hebben, soe hebben wij des tot enen oirkonde desen onsen brieve doen beseghelen mit onsen groten zegel van onsen lande van Pryly voirs. uuthangende. Ende om der meerre zekerhede wille soe heb ic, grave Johan voirs., mijn signet van secreet after an desen groten zegel gedruet, int jair ons Heeren duysent vierhondert drie ende tseventich, opten seventienden dach in novembri.

(Opte ploye⁶² staet: 'Bij mijnen heeren den grave ende zijnen stedehouder-generael ende andere zijne raetsheeren etc.' Besegelt aen double franchijnen staerten, mit een groot uythangend zegel in roden wassche)⁶³

.

⁶²Hiervoor staat doorgehaald: *plye*.

⁶³De mededeling tussen haakjes is van Jan van Hout.

WOELIGE JAREN IN LEIDEN

Dick Wortel

Inleiding

Sinds 1980 zijn er in Leiden vele publikaties verschenen over de opkomst van het socialisme en de arbeidersbeweging in de stad Leiden¹. Hierdoor is er een einde gekomen aan de onderbelichting van Leiden in de beschrijving van de vroegste geschiedenis van de arbeidersbeweging in Nederland.

Reeds vanaf de middeleeuwen tot in de zestiger jaren van deze eeuw, met als zwaartepunt de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste, was Leiden een echte industriestad. De grote industrie-complexen lagen binnen de stadssingels rondom het centrum, waar de arbeiders woonden. De voornaamste pijlers van de industrie waren textiel (katoen en wol) en metaal, maar daarnaast waren er ook een meelfabriek en een aantal conservenfabrieken, met de daarbij behorende huisindustrie. Behalve industriestad was Leiden ook universiteitsstad. Daardoor kwamen de klassentegenstellingen zeer scherp aan de oppervlakte, vooral tussen de arbeidersklasse en de studenten, die toen voornamelijk uit de hoge maatschappelijke klasse afkomstig waren, met de hoogleraren van de universiteit. De sfeer van maatschappelijke tegenstellingen werd door de grondleggers van de socialistische arbeidersbeweging duidelijk gevoeld. Deze speelde dan

¹Een eerdere versie van dit artikel werd gelezen door Jaap Moes en Marian Weevers. Hen dank ik zeer voor hun adviezen en suggesties.

Voor een overzicht van deze publikaties zie de Inventarisatie, uitgegeven door de Stichting Dirk van Eck (Leiden, 1988).

ook een grote rol in de totstandkoming daarvan. Het was een sfeer, die tot op zekere hoogte nog steeds een kenmerk is van het politieke en sociale leven in Leiden: de Rijksuniversiteit met haar studenten en hoogleraren, integreert moeizaam in de Leidse stedelijke samenleving. Er bestaat een grote kloof tussen de Leidse bevolking en de studenten. En zo is het altijd geweest.

Rond de eeuwwisseling was een klein groepje activisten bezig met de oprichting van de socialistische beweging. Zij werden geschoold door Dr. Anton Pannekoek, die aan de sterrenwacht verbonden was, en, na zijn vertrek naar de *Parteischule* van de S.D.A.P. in Berlijn, door Dr. J.A.N. Knuttel, die als redacteur aan het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* werkzaam was. Zij waren ideologen, die theoretisch hoog geschoold waren. Als dogmatisch marxisten stonden zij echter ver van het leven van de Leidenaren. Weinig begrepen zij van het dagelijks leven van hen, zoals dat werd bepaald door de lange werktijden en de abominabele woonsituatie in de uitgebreide verkrottende arbeiderswijken in de volgepropte binnenstad. Naast deze theoretici stonden de activisten, die uit de arbeidersklasse zelf afkomstig waren. Zij voelden de klassentegenstelling haarfijn aan en wisten het isolement te doorbreken, waarin de nauwelijks geschoolde Leidse arbeider zich bevond. Vaak ook werden zij afgeschermd door dominees, die op charitatieve gronden zich met de "verheffing van de arbeidersklasse" bezig hielden en dat ondermeer deden door hen van het socialisme af te houden, want dat was in hun ogen atheïstisch en dus verfoeilijk.

In dit artikel laat ik de vroegste ontwikkelingen binnen de Leidse arbeidersbeweging zien aan de hand van de memoires van de twee ideologen Knuttel en Pannekoek en aan die van H. Neuteboom, afkomstig uit de arbeidersklasse. Daarnaast raadpleegde ik stukken uit het archief van de

S.D.A.P. en het N.V.V.². Zo kan een beeld worden gevormd van de arbeidersbeweging tot ongeveer 1910.

De oprichting van de S.D.A.P. en de Leidsche Bestuurdersbond

In 1898 werd in Leiden een eerste poging ondernomen om een afdeling van de S.D.A.P. op te richten. Er waren op dat moment vijftientig leden aanwezig en één van hen, W.H. de Graaf, berichtte in een brief van 1 mei aan het hoofdbestuur van de S.D.A.P.:

Het bestuur der Afd. Leiden is nog niet gekozen. Partijgen. de Roode heeft op zich genomen de propaganda in Leiden door de zetten, maar wij hebben sedert een paar weken niets meer van hem gehoord, dit is jammer want een 25 tal had zich voor lid opgegeven, die nu verspreid raken. Mededeelingen de afd. Leiden betreffende moeten hem (de Roode) toegezonden worden (...)³.

Deze poging lukte echter niet, voornamelijk omdat de leden niet op de vergaderingen kwamen opdagen. Men moest het bij die poging laten. Er ging een briefje, op 28 september 1898 geschreven door een teleurgestelde

²Voor dit artikel gebruikte ik: Dick Wortel en Mark Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden. De geschiedenis van de Leidsche Bestuurdersbond en het N.V.V. in Leiden*. Leiden: F.N.V.-afdeling Leiden, 1980. A. Pannekoek, *Herinneringen. Herinneringen uit de arbeidersbeweging. Sterrenkundige herinneringen*. Amsterdam: Van Gennep, 1982, p.74 e.v. en p.81 e.v. Th.P.F. Wortel, 'De memoires van Hendrik Neuteboom' in *Leids Jaarboekje* over 1983. Leiden: Vereniging Oud-Leiden, 1984, p.167-p.200. -, 'Dr. J.A.N. Knuttel, peuterige kamergeleerde tussen Marx en Kluyver' in *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie*. Leiden: I.N.L., 1984. -, 'Knuttel en het Woordenboek' in *Idem*. Leiden: I.N.L., 1988. J.A.N. Knuttel, *Levensloop*. Redactie: Jaak Slangen. Leiden: Wetenschapswinkel Rijksuniversiteit, 1989.

Het archief van de S.D.A.P. bevindt zich in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (Sloterdijk). Daar zagen wij de stukken betreffende de afd. Leiden in. Deze zijn een map met de correspondentie 1898-1903 en een notulenboek 1898-1903. De jaarverslagen van de L.B.B. bevinden zich in het Gemeente-archief van Leiden.

³I.I.S.G., S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1898-1903.

F.G. de Graaff, naar het hoofdbestuur van de S.D.A.P.:

In antwoord op Uw schrijven van den 24 Sept. 1898, in zake verzoek om onze ledenlijst, moet ik U tot mijn spijt melden dat hier nog geen kwestie van eene afdeeling is. Gaven zich na onze vergaderingen verleden winter een dertig tal personen op, zoo bleek later spoedig dat dit slechts leegloopers waren, welke dachten eenig voordeel door aansluiting te verkrijgen en op de uitgeschreven Cursusvergadering was ik de eenige in het zaaltje (...). Waarschijnlijk ga ik over eenigen tijd voor lang naar het buitenland en zal het kleine vonkje leven in Leiden wel weer geheel uitdoven.

De circulaire in zake agitatie "Staatspensioneering", heb ik aan een lid van de Leidsche Best. Bond overgegeven hopende deze zich er voor zal spannen.

Daar ik nog niet onafhankelijk ben en toch voorloopig in het buitenland zal zijn, sloot ik mij niet aan, maar verricht wat ik kan ten baten der zaak, die mij lief is⁴.

Hierna werd het stil rond de S.D.A.P. in Leiden. Met De Graaff vertrok een initiatiefnemer. Maar desondanks bleef er een vonkje leven over. Al enkele maanden later namen andere personen opnieuw het voortouw om te komen tot de oprichting van een afdeling. Een van hen was C.H. Ketner. Hij schreef op 27 mei 1899 een kort briefje aan het hoofdbestuur:

Het plan bestaat, Woensdag as eene afdeeling Leiden op te richten. Wilt ge mij vóór dien dag 20 diplomaboekjes en 100 zegels toezenden?⁵

⁴I.I.S.G., S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1898-1903.

⁵I.I.S.G., S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1898-1903.

Deze poging lukte wel. De Leidse afdeling van de S.D.A.P. werd op 31 mei 1899 een feit. In het volkskoffiehuis "De Toekomst" werd een bestuur gekozen, bestaande uit C. Brune, voorzitter, C.H. Ketner, secretaris en J. Brugman Jr, penningmeester⁶. Ketner schreef een briefje aan het hoofdbestuur, waarin hij dat verheugend feit meedeelde:

Het doet mij genoegen U te kunnen melden dat gisteravond hier eene afdeeling Leiden van de S.D.A.P. is opgericht. Bij de oprichting waren tegenwoordig 8 leden, maar er zullen er spoedig wel eenige bijkomen⁷.

De afdeling toog onmiddellijk aan het werk. Op de eerste vergadering al, die van dinsdag 4 juli 1899, bleek de behoefte tot samenwerking met de Leidse vakverenigingen:

Er was ingekomen een circulaire van het P.B.[partijbestuur] waarin de afdeeling werd aangespoord, plaatselijke comités van algemeen Kiesrecht te vormen. Er werd besloten, hieraan voorloopig nog niet te beginnen, omdat de afdeeling nog zoo zwak is. Op voorstel van Brune werd verder besloten eene cursusvergadering te houden (...) en op deze cursusvergadering de besturen van de Leidsche vakvereeningen uit te nodigen⁸.

De contacten tussen S.D.A.P. en de toen functionerende vakverenigingen waren met deze uitnodiging gelegd. In de vergadering van 12 februari 1900 werd opnieuw de behoefte gevoeld tot samenwerking met de vakbeweging, toen de 1 mei-viering aan de orde werd gesteld:

⁶I.I.S.G., S.D.A.P. afd. Leiden, Notulenboek 1899-1903.

⁷I.I.S.G., S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1898-1903.

⁸I.I.S.G., S.D.A.P. afd. Leiden, Notulenboek 1899-1903.

Daarna kwam ter sprake de viering van den Meidag te Leiden. Besloten werd hiertoe samenwerking te zoeken met andere vereenigingen, wat zou kunnen samengaan met het oprichten van een bestuurdersbond hier ter stede.

In deze vergadering werd A. Pannekoek gekozen tot voorzitter van de afdeling als opvolger van C. Brune, die werkloos werd en Leiden verliet. Pannekoek schreef op 5 maart 1900 een brief naar het hoofdbestuur om informatie te krijgen over de werking en organisatie van een bestuurdersbond:

We willen hier een bestuurdersbond oprichten, of eigenlijk is ze reeds opgericht, maar wij moeten de inrichting nog nader vaststellen. Kunt ge me omtrent de Rotterdamse inlichten bv het reglement meedeelen? Wat bv v belang is: zijn alle bestuursleden lid? Welke bevoegdheden, werkkring etc; hoe komt ze aan de centen? Kunt ge me hieromtrent op de hoogte stellen dan zult ge me daarmee zeer verplichten⁹.

Voortvarend werkte de afdeling door, want in de vergadering van 14 maart werd al besloten een voorlopig reglement op te stellen:

De afdeeling is verder uitgenoodigd tot aansluiting bij een bestuurdersbond, in eene gecombineerde bestuursvergadering is een bestuur van 5 leden benoemd dat een voorloopig reglement zal ontwerpen en dit aan de vereenigingen ter goedkeuring voorleggen. Hierna kan dus eerst na initiëring van dit reglement voorts beslist.

⁹I.I.S.G., S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1898-1903.

Ook zal genoemd bestuur de viering van de Meidag regelen¹⁰.

Zo werd op 6 april 1900 de Leidsche Bestuurdersbond (L.B.B.) een feit, na een initiatief van de afdeling Leiden van de S.D.A.P., in het bijzonder van A. Pannekoek. Hij zal wel de statuten en de reglementen hebben opgesteld, net zo als hij dat gedaan heeft voor de Coöperatie "Vooruit" in 1901¹¹. De L.B.B. had als doelstelling:

de verschillende te Leiden gevestigde vak-, politieke en coöperatieve verenigingen, die in het belang der arbeiders werkzaam zijn, met elkaar in verbinding te brengen, om daardoor de arbeidersbeweging te bevorderen en de belangen der arbeidersklasse te behartigen¹².

De L.B.B. was dus een overkoepelende organisatie, waarvan behalve de vakbonden ook de S.D.A.P., de muziekvereniging en de zangvereniging, de coöperatie "Vooruit", het comité voor het Algemeen Kiesrecht en de Nederlandse Vereniging tot afschaffing van alcoholhoudende dranken deel uitmaakten. Het was de L.B.B., die vanaf zijn oprichting zo'n belangrijke rol in het ontstaan van de Leidse arbeidersbeweging zou gaan spelen. Hij stimuleerde in zeer belangrijke mate de oprichting van verschillende vakbonden.

De oprichting van de afdeling Leiden van de A.N. Typografenbond

Dank zij de memoires van Hendrik Neuteboom is het mogelijk de oprichting

¹⁰I.I.S.G., S.D.A.P. afd. Leiden, Notulenboek 1899-1903.

¹¹*Jubileumnummer 1901-1926*, uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Leidsche Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruiksvereniging "De Vooruit" (Leiden, 1926), p.2.

¹²Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant van donderdag 28 september 1905, no.227.

van de Leidse afdeling van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond nauwkeurig te volgen.

Een afdeling van de A.N. Typ.Bond werd al in 1866 opgericht, nog in hetzelfde jaar waarin de landelijke Typografenbond werd opgericht. Direct in 1867 doemden er moeilijkheden op. Er ontstond een conflict bij de drukkerij van Sijthoff. Deze besloot alle werknemers te ontslaan, die lid waren van de A.N. Typ.Bond. Het ontslag ging niet door, omdat de betrokken werknemers een zeer onderdanige brief schreven aan hun patroon, die daardoor overtuigd raakte van de goede bedoelingen van zijn georganiseerde werknemers. Hij trok daarop het ontslag in. Deze gang van zaken had echter aan sterk negatieve invloed op het ledenbestand van de bond, die, gedurende de rest van zijn bestaan ernstig te lijden had van ontslagdreiging¹³. Twee jaar voordat Neuteboom zijn intrede deed in de drukkerswereld, vond er wederom een dergelijk conflict plaats, nu tussen E. IJdo, eigenaar van een drukkerij aan de Hooglandse Kerkgracht en de afd. A.N. Typografenbond. Als gevolg daarvan werd de nog zwakke afdeling nogmaals door zwaar ledenverlies getroffen. Toch was het ledenverloop niet de oorzaak van de opheffing van de afdeling in 1902. Neuteboom vertelt ons immers, dat het gelijktijdige vertrek van enkele Friese bondsleden, die bij Taconis werkzaam waren, de nekslag voor de afdeling was.

De afdeling was niet voor lang afwezig. Het was het taai doorzetten van slechts enkele personen, die samen met Neuteboom de afdeling nieuw leven inbliezen. Neuteboom schreef daarover in zijn memoires:

De vier maanden dienst zaten er op. Werk vond ik bij drukkerij Van Nifterik aan de Kaiserstraat. 't Was waarschijnlijk reeds de eerste ochtend-schafthtijd dat De la Court en Dozy mij benaderden met de vraag of ik ook lid wilde worden van de Alg. Ned. Typografenbond.

¹³Zie over de vroegste ontwikkeling van de vakbeweging in Leiden de scriptie van H.G. Keuken, *De ontwikkeling van de Arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw*. Leiden: 1968 (G.A.L., Bibl. Leiden e.o. 58180).

*Antonie Pannekoek
(1873-1960)*

*In 1906 vertrok hij naar Duits-
land om in Bremen en Berlijn
te werken voor de Duitse S.D.A.P.
Hier een foto, waarschijnlijk uit
zijn Berlijnse tijd (1906-1909)*

Zij lieten hun boterham ongegeten en zetten doel en streven van de Bond uiteen (.). Wanneer zich een derde persoon in Leiden zich opgaf voor het lidmaatschap, zou geprobeerd worden een afdeling op te richten. Ik stemde toe; augustus 1905.

Hierna begon het huisbezoek, meestal op zondagochtend. Uit Den Haag kwam een aantal leden daarvoor over. Ook de pas opgerichte S.D.A.P. bood hulp. Na enkele maanden werd de afdeling van de A.N.Typ.Bond een feit:

Onder leiding van Crispijn, voorzitter bestuurdersbond, werd 10 februari 1906, in een zaaltje van Holsdervier aan de Oude Vest, de afdeling opgericht met iets meer dan twintig leden.

Er werd tevens besloten tot aansluiting bij de L.B.B. De la Court werd voorzitter, Akkerman secretaris en Neuteboom penningmeester.

De oprichting van de Coöperatie "Vooruit"

Reeds voor de oprichting van de L.B.B. ontstond binnen de arbeidersbeweging de wens tot de stichting van een coöperatie. Op 26 november 1898 belegde de timmerliedenvereniging "Vooruit" een ledenvergadering, waarin de wenselijkheid om zich op coöperatief gebied te begeven werd geuit.

Het was vooral Pannekoek, die het initiatief in handen had en die de statuten ontwierp. In een door de L.B.B. uitgeschreven vergadering van 22 november 1900 werden Pannekoek's statuten artikelsgewijze behandeld, vastgesteld en goedgekeurd. Acht dagen later koos de L.B.B. een bestuur.

Nu de coöperatie was opgericht, moest er voor geld gezorgd worden. Geldschietters waren Wibaut, Henriëtte Roland Holst, Doornbosch, die f 500.- leende tegen 5%, en Pannekoek. Zij stelden als voorwaarde voor hun lening, dat er een winstuitkering aan de arbeidersbeweging moest worden vastgesteld.

Toen de geldkwestie rond was, moest er worden uitgekeken naar geschikte huisvesting voor de bakkerij. A. Segaar, één van de bestuursleden blikte in 1926¹⁴ ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de coöperatie terug:

Toen wij dan zover waren gekomen, dat wij dachten uit te kunnen zien naar een bakkerij, waar natuurlijk allereerst aan wordt gedacht, gingen onze gedachten naar de bakkerij van eene Vreugdenberg op de Kerkgracht, doch werd deze in te slechte toestand bevonden en werd onze aandacht gevestigd op een pakhuis van eene Hakkert in de Schoolsteeg, een gewezen bollenbaas, die fel tegen de coöperatie was.

Na veel moeite lukte het om het benodigde geld bijeen te krijgen, en na een grondige opknapbeurt kon de bakkerij in gebruik worden genomen. Al spoedig werd het pand te klein en moest er naar een andere huisvesting worden omgezien. A. Segaar:

Het (waren) vooral ook de bakkerspatroons die jegens ons allermint vriendelijk waren gestemd. Zij meenden thans tegen de coöperatie front te moeten maken en het was vooral eene patroon Langeveld van de broodbakkerij "Het Anker", welke dreigde de coöperatie binnen het jaar te zullen opruimen. Men lette nu even op! Het mooie was dat wij juist op zijn bakkerij, althans op zijn pand het oog gevestigd hadden.

Ook nu bood Doornbosch financiële hulp door het geven van een lening van f 14 à 15.000. In het geheim werd het gebouw bezichtigd en het

¹⁴Alle in deze paragraaf voorkomende citaten zijn genomen uit het *Jubileumnummer 1901-1926*.

voldeed aan de eisen. Hemerik, die als bestuurder de minste bekendheid had, trok naar de veiling en kocht het perceel aan voor f 13001. A. Segaar herinnert zich dat moment in 1926:

Toen, na zijn roep "mijn" gevraagd werd: wie is dat? antwoordde Hemerik: de coöperatie "Vooruit". Een storm van protesten en verontwaardiging brak los. Er werd geroepen: g.v.d. hadden we dat geweten, er was f 5000,- opgegooid. Te laat! - Het pand was óns!

Het bestuur van de coöperatie besloot op 5 oktober 1904 tot aansluiting bij de L.B.B. Een gedeelte van het bestuur was allerm minst gelukkig met de aansluiting en zag de coöperatie liever als apart, zelfstandig orgaan. Men werd daarbij geholpen door het op 1 januari 1906 in werking getreden N.V.V., die ernaar streefde de bestuurdersbonden te laten bestaan uitsluitend als centrale van plaatselijke vakbonden¹⁵.

In 1909 volgde toch de scheiding. Tijdens een vergadering van de L.B.B. werd de coöperatie een zelfstandige organisatie. P.J. Bomli, toentertijd bestuurder van de L.B.B., herinnerde zich in 1926 de reden van de afscheiding:

De leiding van het NVV achtte het absoluut fout dat de vakbeweging ging drijven op de kurk van de coöperatie, ergo scheidde zich onze coöperatie van den bestuurdersbond af en bracht het winstaandeel van de LBB op 10 pCt van de winst.

De band tussen de LBB en "Vooruit" bleef bestaan, ondanks de meningsverschillen. D.A. van Eck, bestuurder van de S.D.A.P. en L.B.B. zei daarover in 1926:

¹⁵Over de bestuurdersbonden zie: J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*. Amsterdam: 1932. Deel 2, hoofdstuk 6 *Bestuurdersbonden*.

Als er vrees bestond dat die band zou verslappen, (ontstond) er groote beroering onder de leden der partij en vakbeweging. Hartschietelijke en felle debatten op de leden-vergadering der coöperatie en warmen strijd bij de verkiezing der coöperatie-bestuurders waren daarvan het gevolg. En bij allen, die aan dien strijd en die debatten deelnamen, onverschillig aan welken kant zij stonden, werd altijd hun standpunt beheerscht door den wens de coöperatie zoo groot mogelijke diensten te doen bewijzen aan de arbeidersbeweging. Toen dan ook in de meeste plaatsen de coöperatie het speciale karakter van den arbeiderscoöperatie verloren ging, is zulks in Leiden ten volle behouden gebleven. Dat karakter was hier zoo overheerschend, dat het niet kon prijs gegeven worden op aandrang van buiten Leiden.

De steun van de coöperatie aan de Leidse arbeidersbeweging was voornamelijk financieel. Gedurende de eerste vijfentwintig jaar van het bestaan van de coöperatie werd meer dan f 25.000,- uitgekeerd¹⁶

De L.B.B. en het N.V.V.

Het N.V.V. ving zijn werkzaamheden aan op 1 januari 1906. Bij het organisatorisch uitbouwen daarvan stuitte men op de plaatselijke bestuurdersbonden. Het werk van het N.V.V. was erop gericht, ten eerste: om de plaatselijke federaties van de arbeidersbeweging te ontdoen van alle elementen, die buiten de werkelijke vakbeweging stonden, zoals de afdelingen van de S.D.A.P. Bij uitbreiding daarvan, van alle vakverenigingen, die niet bij het N.V.V. waren aangesloten. Ten tweede: het losmaken van organisa-

¹⁶ Jubileumnummer 1901-1926 van de coöperatie "Vooruit". In de jaarverslagen van de L.B.B. werd altijd de hoogte van het uitgekeerde bedrag vermeld.

ties, die aangesloten waren uitsluitend voor de kiesrechtbeweging. Ten slotte moesten alle muziekverenigingen, zangkoren, geheelonthoudersverenigingen, coöperaties en dergelijke, die geheel andere belangen hadden dan de vakbeweging, losgemaakt worden. In 1909 werd door het N.V.V. bepaald, dat de plaatselijke federaties op de zelfde grondslag moesten staan als het N.V.V. In 1911 publiceerde het N.V.V. de "grondslag voor de samenstelling, het doel en de wijze van werken der bestuurdersbonden en van hun verhouding tot het N.V.V."

De L.B.B. volgde het beleid van het landelijke N.V.V. vrij nauwkeurig, al ging dit gepaard met hevige interne discussies. In 1912 besloot men de samenwerking binnen de bestuurdersbond, waar de S.D.A.P. nog altijd deel van uit maakte, te laten blijven zoals deze was, en er, met inachtneming van een bepaalde overgangstermijn van te maken wat hij "volgens het besluit van het NVV moet zijn, de plaatselijke sentrale van de afd. van bij het N.V.V. aangesloten bonden"¹⁷.

De S.D.A.P. stapte, als gevolg van het besluit in 1913 uit de bestuurdersbond en vervolgde haar weg als zelfstandige organisatie.

De crisis in de Leidse arbeidersbeweging

Als gevolg van de Spoorwegstakingen van 1903 ontspon zich binnen de landelijke S.D.A.P. een discussie. Aan de ene kant stonden de marxisten, die van mening waren, dat de maatschappij alleen kon worden veranderd door middel van een kortstondige revolutie, die het bestaande gezag omver zou werpen en zou vervangen door een staatsapparaat, waarin de arbeiders de macht zouden hebben. Aan de andere kant stonden de revisionisten, die vonden, dat die verandering langs geleidelijke weg moest verlopen. Zij wilden de revolutie langs democratische weg bewerkstelligen, dus door het

¹⁷Jaarverslag L.B.B. over 1912, p.13.

deelnemen aan verkiezingen en om op die manier een meerderheid te verwerven in de bestuursorganen. Het Congres van de S.D.A.P., die in 1909 plaatsvond, koos voor de laatste groep.

Hoewel de leden van de S.D.A.P. in het land deze uitslag aanvaardden, had het Deventer Congres voor Leiden grote gevolgen. De afd. Leiden van de S.D.A.P. viel in twee, nagenoeg gelijke, helften uiteen: van de 109 leden zegden 47 hun lidmaatschap op, terwijl daar bovenop nog het gewone verloop, door verhuizing bijvoorbeeld, van 9 opzeggers kwam, zodat er slechts 53 leden overbleven.

Voor de Leidse arbeidersbeweging waren deze gevolgen enorm. Vergaderingen verliepen zeer rumoerig en eindigden in ruzies. De L.B.B. werd er tot 1910 ernstig door verlamd. Het bestuur was zo verdeeld, dat er vrijwel geen activiteiten plaatsvonden. Er verscheen geen jaarverslag en het aantal leden kelderde van 709 in 1909 naar 644 in 1911. P.J. Bomli, die in 1913 secretaris van de L.B.B. was, schreef in zijn jaarverslag over dat jaar, terugblikkend:

Duidelijk blijkt hier, hoe het jaar 1910 (...) voor den LBB een ongeluksjaar was. De ellendige kwesties over marxisme en reformisme in de SDAP deden ook in de vakbeweging haar schadelijken invloed gelden¹⁸.

In 1910 leek het erop, dat de ondergang van de L.B.B. een voldongen feit was, maar op een vergadering van de "meest vooraanstaanden in de arbeidersbeweging" werd deze toestand eens ernstig onder ogen gezien.

Binnen de S.D.A.P.-afdeling was de toestand veel ernstiger. Neuteboom heeft deze periode geheel meegemaakt. In november 1906 werd hij lid van de partij en sloot zich aan bij de afdeling. Hij nam deel aan de hevige discussies, die in de jaren 1908 tot 1910 tot diep in de nacht werden

¹⁸ *Jaarverslag L.B.B. over 1913, p.4.*

gevoerd in een zaaltje boven de coöperatie "Vooruit". In zijn memoires, die hij in 1964 schreef, dacht hij daaraan terug:

Zowel uit vakverenigings-, politiek als zakelijk oogpunt beschouwd waren de jaren 1908-1909 interessant (...). Ik bemerkte al spoedig dat er hevige meningsverschillen waren, principiële en taktiek-inzichten botsten fel (...). In de winter van 1908-1909 spitste zich al die discussies toe, vooral in Leiden, waar het afdelingsbestuur merendeels marxistisch gezind was¹⁹.

Terwijl Neuteboom de lijn van de S.D.A.P. trouw bleef, schaarde Knuttel zich in de gelederen van de marxisten. Na het vertrek van Pannekoek had hij de scholing van de leden voor zijn rekening genomen en had daardoor gezorgd voor een goedgeschoolde en sterke kern. Vlak voor de definitieve scheuring belegde de afd. S.D.A.P. een ledenvergadering, waarbij Troelstra het standpunt van de leiding zou belichten. Knuttel schrijft daarover in zijn *Levensloop*:

De afdeling wees mij tot debater aan. Het werd een debat met elk drie even lange spreekbeurten. Troelstra was opmerkelijk weinig demagogies en bond in tweede en derde instantie nog wat in. Aan het eind werd gestemd en van de 85 aanwezigen (ongeveer twee derden van de leden) kreeg ik er 45 mee²⁰.

Zo ontstond de Leidse afdeling van de marxistische Sociaal-democratische Partij (S.D.P.). Deze werd gevormd door de voorstемmers en nog enkelen, die zich daarbij aansloten.

¹⁹Neuteboom 185.

²⁰Knuttel, *Levensloop* 235.

Piet Bomli

De tweede spoorwegstaking (april 1903) in Leiden. De spoorwegen waren op alle eventualiteiten voorbereid: het leger bewaakte de emplacementen. In Leiden mislukte de staking, net zo als in de rest van het land.

Na de crisis het evenwicht

De afdeling van de S.D.P. begon als een afdeling, die bijna net zo groot was als die van de S.D.A.P., maar een zekere afbrokkeling liet echter niet lang op zich wachten. De redenen daarvan waren dat de betrokkenen geen schot in de afdeling zagen en van mening waren, dat zij hun energie beter elders konden besteden, bijvoorbeeld binnen de S.D.A.P. In zijn *Levensloop* schreef Knuttel daarover:

De scheuring was te vroeg gekomen. Waarschijnlijk was het mogelijk geweest die nog wat uit te stellen en door wat minder welbehagen het persoonlijke element in onze critiek te halen, zouden wij er gemakkelijker hoorders voor gevonden hebben (...). Hadden wij het in de S.D.A.P. kunnen bolwerken tot het uitbreken van de eerste wereldoorlog, dan zouden wij aanzienlijk meer mensen hebben meegekegen dan nu overkwamen. Voor veel goede socialisten was de S.D.P. toen al een partij zonder toekomst²¹.

Knuttel zette zich volledig in voor de nieuwe partij. Regelmatig gaf hij cursussen en hielp hij mee met de colportage van het partijblad *De Tribune*, waarvoor hij soms aan de poorten van de Leidse fabrieken stond.

De S.D.A.P.-afdeling werkte hard aan haar herstel. Direct nadat de scheuring een feit was, schreef Neuteboom een brief aan het *Leidsch Dagblad*:

Naar aanleiding van het berichtje, overgenomen uit "het Vaderland", als zou de afdeling Leiden der S.d.A.P. door het te Deventer gevallen besluit zich afgescheiden hebben van die partij, verzoek ik

²¹Knuttel, *Levensloop* 241.

u enige plaatsruimte in Uw blad.

Dit bericht is ten enenmale ongegrond.

Het dient echter te worden erkend, dat de afd. Leiden heeft een meerderheid, welke zich stelt op het standpunt van de minderheid in de Nederl. Soc. Arb. Partij. Oppervlakkig geredeneerd krijgt bedoeld artikel toch wel enige schijn van waarheid; doch nauwkeuriger beschouwd komt men tot een andere conclusie.

Wanneer zich in een vereniging twee groepen vormen en op zeker moment een dan onvermijdelijke botsing tot splitsing noodzaakt, dan zullen zij, die zich verongelijkt gevoelen, in eerste instantie hun lidmaatschap opzeggen. De oude vereniging zal dan als één geheel, hoewel verzwakt in ledental, blijven bestaan.

Zo zal het ook gaan in de S.D.A.P., hoewel niet in zo grote mate als door de burgerlijke partijen wordt gewenst en verwacht. Zo moet het ook gaan in de afd. Leiden van de S.D.A.P.²².

Dat was gemakkelijker geschreven dan gedaan! Organisatorisch bevond de partij zich in een zeer desolate toestand. Neuteboom, Bomli en nog enkele anderen togen aan het werk om de partij weer van de grond te tillen. Aan het hoofdbestuur van de S.D.A.P. schreef Bomli een briefje met een verzoek om steun:

Waarschijnlijk is u bekend de gevolgen welke de scheuring in onze partij voor de afdeling Leiden zijn.

Het geheele bestuur en redactie en medewerkers van de Sociaal Democraat benevens een deel van hen, die met hun geld de uitgave van ons orgaan mogelijk maakten, verlaten de afdeling (...). Na eenige besprekingen met van Kuikhof, IJelsdingen en Troelstra meenden wij alles in het werk te moeten stellen ons orgaan te blijven

²²Neuteboom 186. Ingezonden brief in *Leidsch Dagblad* 18 februari 1909.

uitgeven, en daarvoor de steun van het P.B. te moeten inroepen. (...).

Tevens meenden we zoo spoedig mogelijk een openbare vergadering in de grootste Stadszaal te moeten houden, voor welke vergadering Troelstra reeds een spreekbeurt aanvaardde, en waarvan we het minimum tekort moeten schatten op f 25,-.

Uit naam van hen, die bereids een benoeming tot bestuurslid op de a.s. Zondag te houden ledenvergadering aanvaarden verzoek ik u beleefd:

1e De afdeeling Leiden ten behoeve van de Sociaal Democraat een subsidie te verlenen van f 100,-, 2e bij te dragen in een tekort voor een Openbare Vergadering in de Stadszaal²³.

De eerste tekenen van herstel volgden al zeer snel. Nog voor de eerste ledenvergadering plaatsvond, kon Bomli aan Van Kuykhof schrijven:

De vergadering van Zondag heeft reeds dit resultaat, dat reeds eenige leden terug kwamen van hun besluit om de afdeeling te verlaten.

Inderdaad kwam deze voorspelling uit. De partij hernam spoedig zijn groei en had in 1911 79 leden en in 1912 156 leden. Ook binnen de vakbeweging keerde in 1910 de rust terug en begon er een periode, waarin het ledenaantal gestaag omhoog gaat.

²³I.I.S.G., S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1898-1903.

WAAROM DE DIRK VAN ECK-STICHTING?

Leiden is niet alleen een stad van haring en wittebrood. Natuurlijk denkt men, wanneer men hoort spreken over Leiden allereerst aan de Drie-oktoberviering.

Maar hoeveel weten Leidenaren eigenlijk van hun eigen geschiedenis? De geschiedenis van de arbeiders in de talrijke fabrieken en werkplaatsen en hun woon-, werk- en leefomstandigheden? Van de langdurige en verbeterde strijd, die zij moesten voeren ter verbetering van hun arbeidsvoorwaarden? Hoe moeizaam elementaire rechten werden verkregen?

Juist in deze tijd, waarin al deze door strijd verkregen rechten weer onder druk staan, is het belangrijk dat de mensen van nu daar bij stilstaan. Kennis van de geschiedenis is dan onontbeerlijk.

WAT IS DE DIRK VAN ECK-STICHTING?

Dirk Antonie van Eck.

Dirk Antonie van Eck werd op 18 april 1867 geboren te Axel als oudste zoon van de burgemeester. Op 30 juni 1899 huwde hij met Guliana Cornelia Koch.

In 1890 promoveerde hij in Leiden. In 1904 werd hij lid van de Leidse afdeling van de S.D.A.P. Twee jaar later volgde hij Anton Pannekoek op als voorzitter. Bijna 30 jaar bekleedde hij die functie: in 1935 legde hij deze taak neer. Van 1920 tot 1935 was hij tevens voorzitter van de sociaal-democratische raadsfractie, al bleef hij in de jaren daarna nog als raadslid actief.

Op 18 mei 1948 overleed de peetvader van de Leidse sociaal-democratie.

Doelstelling en activiteiten.

De Stichting Dirk van Eck stelt zich o.m. ten doel het stimuleren van onderzoek, zowel door wetenschappers als door amateurs, op het gebied van sociale en economische geschiedenis, arbeidersleven, (socialistische) arbeidersbeweging en andere emancipatiebewegingen in Leiden en omstreken.

De Stichting wil die kennis verbreiden door middel van lezingen, onderwijspakketten, tentoonstellingen e.d. Zij wil dit doel bereiken door het stimuleren van publicaties, bestemd voor een brede laag onder de bevolking.

Voorts wil de Stichting de aanleg bevorderen van een archief, waarin materiaal uit heden en verleden een plaats krijgt. Ook het uitbrengen van een regelmatig verschijnend bijgewerkt overzicht van verworven materiaal, zoals studies en artikelen e.d. behoort tot haar taakstelling.